

CONSULTA INDÍGENA

QUINTANA ROO 2023

**BEELBEST'AANIL UTIA'AL U BEETA'AL LE TÁANIL K'ÁAT
CHI'OB, SÍIJ ÓOL, OJELA'AN, TU BEELIL YÉETEL UTSIL
TUUKUL TI' LE KAAJO'OB YÉETEL MÁASEWAL KAAJO'OB,
TIA'AL KA YAANAK KÉETIL YÉETEL PÁAJTALIL TIA'AL U
TS'ÍIBTIKUBAJ JE' MÁAXAKE' KA YÉEYA'AK TUMÉEN LE
KAAJNÁALILO'OBO' TI' U PETLU'UMIL QUINTANA ROO.**

TRADUCCIÓN DEL PROTOCOLO DE LA CONSULTA INDÍGENA A LENGUA MAYA

Balinaj

1.- GLOSARIO.	3
2.- MARCO JURÍDICO	4
3.- PRESENTACIÓN.	10
4.- JUSTIFICACIÓN.	14
5.- DE LOS PUEBLOS Y COMUNIDADES INDÍGENAS.	20
6.- EL DERECHO A LA CONSULTA PREVIA, LIBRE E INFORMADA, CULTURALMENTE ADECUADA Y DE BUENA FE	21
7.- PRINCIPIOS DE LA CONSULTA LIBRE, PREVIA E INFORMADA.	23
8. ACCIONES INTEGRALES DE EJECUCIÓN DEL PROCESO DE CONSULTA INDÍGENA.	25
8.1. Participantes de la consulta.	25
8.2. Del Plan de trabajo	29
9. DEL PROCEDIMIENTO DE CONSULTA INDÍGENA.	31
9.1. Objeto de la consulta.	31
9.2. Delimitación del tema de consulta.	32
9.3. Etapas de la consulta.	32
9.3.1. Actos y acuerdos previos.	32
9.3.2. Convocatoria al proceso de consulta.	32
9.3.3. Fase informativa.	34
9.3.4. Fase deliberativa.	35
9.3.5. Fase consultiva.	35
9.3.6. Etapa de seguimiento de acuerdos y verificación.	36
10. DE LA PROTECCIÓN DE DATOS PERSONALES.	36
11. DEL FINANCIAMIENTO.	36
12. ANEXOS.	37
12.1. ANEXO 1.	37
12.2. ANEXO 2	37

1.- TSOOL T'AANO'OB

Noj Áanalte' a'almaj t'aan. Noj Áanalte'il A'almaj t'aan ti' le Múuch' Petenilo'ob Mexicano'obo'.

A'almaj t'aan INPI. U A'almaj T'aan le Molay Nojlu'umil ti' le Máasewal Kaajo'obo'.

A'almaj t'aan ti' K'áat chi'. A'almaj t'aan ti' K'áat chi' le Kaajo'ob bey le Máasewal kaajo'ob yéetel afromexicano'ob tu Petlu'umil Quintana Roo.

A'almaj t'aan ti' Toj be'enido'ob, Miatsil yéetel Tsool meyaj Máasewal wiiniko'ob. A'almaj t'aan ti' Toj be'enido'ob, Miatsil yéetel Tsool meyaj Máasewal wiiniko'ob tu Petlu'umil Quintana Roo.

Máasewal tojbe'enmeyajo'ob: U tojbe'enmeyajo'ob jaajkuunsa'al méen le Noj Múuchtambalil u Mola'ayil Yéeybal way Quintana Roo ti' le K'aaxt'aanil IEQROO/CG/A-047/2020.

Molayo'ob bey Jo'ol Póopilo'ob:

Molay. U Molayil Yéeybal ti' u Petlu'umil Quintana Roo.

INEGI. Molay Nojlu'umil ti' Estadiistika yéetel bix Yóok'ol Kaab.

INMAYA. Molay utia'al Ch'iijil le Maaya Kaajo'obo' bey le Máasewal Kaajo'ob ti' u Petlu'umil Quintana Roo.

INPI. Molay Nojlu'umil ti' le Máasewal Kaajo'obo'.

UIMQROO. Noj Naajil Xook Intercultural Maaya ti' Quintana Roo.

Noj Múuch'tambalil. Noj Múuch'tambalil u Molayil way Méxicoe'.

Molayil Almejen molayilo'obo. U Molayil Almejen Mola'ayilo'obo.

Dirección. U Dirección u Almejen Molayo'ob ti' Molayi.

Ba'ax u k'áat u ya'al le t'aano'obo':

Máasewáal Jala'achilo'ob, jala'achilo'ob tu táan kaaj: Leti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob ku k'aj óolta'alo'ob, yo'olal u múuch' belbest'aano'ob, lelo'oba' ma' bey u beelbest'aanil u jala'achilo'ob méek'tankaajilo'ob, áantajilo'ob wa koolnáalo'ob.

Jala'achilo'ob wa molayilo'ob k'óoch óoltik: U molayilo'ob u jala'achil péetlu'umil le kun meentik u tsoolmeyajil wa a'almajt'aanil ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob.

Máasewáal kaajo'ob: Leti'ob ku múuch'kinsik junp'éeel máasewáal kaaj yéetel ku múuch'ik molayilo'ob táankaaj, náajalil, meyajtsilil yéetel almejenil, le yaano'ob ti' junp'éeel péetlu'umil yéetel ku k'aj óoltik u jala'achil je'ebix u múuch' belbest'aano'ob.

Máasewáal K'áatchi' t'aan: U páajtalil k'abeetil ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob tia'al u táakpajlo'ob ti' le ch'a' t'aano'ob ti' le a'almejent'aanilo'ob yéetel u tsoolmeyajil; le ku táasikti'ob k'exil ti' u kaajo'ob le k'abeetil yáax k'áata'anil , jáalk'abil tuukul, tsoola'an, ku

chíimpoltiko'ob u jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'obe' kuxtalo'ob yéetel utsil tuukul ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, junp'éeel ba'al k'abeet u yila'al ka beyta'ak méen le Nojlu'umil México.

K'aax t'aan: U K'aax t'aan 169 Máasewáal kaajo'ob yéetel muuch' chan kaajo'ob ti' le kaajo'ob jáalk'abo'ob ti' u Molayil Táanxel kaajo'ob ti' le Meyaj.

Ba'alo'ob yo'olal Tsoolmeyajilo'ob: U tsoolmeyajil, u jala'achilo'ob molayilo'ob péetlu'umil le ku beetik, ku k'aj óoltik wa ku k'exik wa ku ts'aik ojeltbil wa ku xuulik junp'éeel a'almejent'aan.

Beelbesmeyaj: Beelbesmeyaj tia'al u beeta'al le k'áatchi't'aan , yáax k'áata'anil , jáalk'abil tuukul, tsoola'an, ku chíimpoltiko'ob u jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'obe' kuxtalo'ob yéetel utsil tuukul ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, yo'olal tojbe'enmeyajo'ob ti'al u táan óolta'al máaxo'obo ku ts'íibkuba'aob ti' le báaxalo'ob ka yaanakti'ob junp'éeel kuuch ti' u péetlu'umil Quintana Roo.

Beelbest'aan: Ju'unil tu'ux ku yaan bix kun beelbil le k'áatchi't'aan, yáax k'áata'anil , jáalk'abil tuukul, tsoola'an, ku chíimpoltiko'ob u jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'obe' kuxtalo'ob yéetel utsil tuukul ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, yo'olal tojbe'enmeyajo'ob ti'al u táan óolta'al máaxo'obo ku ts'íibkuba'aob ti' le báaxalo'ob ka yaanakti'ob junp'éeel kuuch yéebil ti' u péetlu'umil Quintana Roo.

Máasewáal Mejen kaajo'ob: Le ku taalo'ob ti' u chí'ibalilo'ob le yano'ob ka'ach way Nojlu'ume' tak ka jkáaj u jelbesa'al bix u kaajtalo'ob, yéetel tak bejla'e' ts'aka'an ti'ob u mola'ayilo'ob táankaaj, náajalil, meyajtsilil yéetel almejenil, wa junjaats ti' le je'elo'obo'. U tuukulil u jets'tuukulil junp'éeel ba'al jach k'abeet ti'al u yilal ti' máaxo'ob ku ts'a'abal u páajtalil le ju'una'.

Máako'ob ti' le k'áatchi'o': Leti'e kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob, u páajtal u k'aamiko'ob loobil yo'olal le p'iiso'ob ti' meyaj administratiiva bey legislatiiva ti' le jejeláas ka'analil jalacho'obo'.

U páajtalil jáak'abil tuukul yéetel jáak'abil molayil. U Páajtalail máasewáal kaajo'ob ti'al u ts'a'abal jáak'abil u almejen yéetel u kaxtik tu junal u jóok'ol táanili' ti' u náajalil, molayilo'ob táankaaj yéetel meyajtsilil.

2.- MOLKABIL A'ALMAJ T'AANO'OB

A'almaj T'aan/Noj Meyaj/ Molkabil Xootk'iin T'aan	Jaats T'aan	U Xookil
Nuupt'aan 169 ti' le OIT yo'olal Máasewal bey Tribal Kaajo'ob.	Jaats t'aan 6.	1. Le kéen ts'aabak meyajbil le Nuupt'aana', le mek'tan mailo'obo' k'a'abet u: a) U k'áat chí'ita'al le kaajo'ob u k'áato'obo', yéetel meyajilo'ob bix k'a'abet bey chéen ti' u molayo'ob ku ye'esikuba'ob yo'olal, le kéen ila'ak u ts'áabal le

		<p>p'iiso'ob legislativa'ob wáa administrativa'ob u páajtal u beetik u yaantal talamil napul ti'e';</p> <p>b) U jeets'a'al ba'alo'ob tu'ux le kaajo'ob u k'áat táakpajalo' ka u beeto'ob síj óolal, layli' bey u p'iis uláak' múuch' kaajo'obo', bey tuláakal le ka'analilo'ob ti' le ch'a' jets' t'aano'obo' ti' molayo'ob yéeybal yéetel múuch' meyajo'ob administrativo'ob bey uláak' bixil ku k'oochtik le meyajo'ob polika'obo' bey meyajo'ob yo'olal;</p> <p>c) U jeets'a'al ba'alo'ob utia'al le ma'alob ch'íijil le molayo'ob bey le chúunpajal meyajo'ob tukulta'an te' kaajo'obo', yéetel wáa k'a'abete' ku ts'áabal le ba'alo'ob k'a'abet utia'alo'.</p> <p>2. Le k'áat chí'ob beeta'an yo'olal le meyajil Nuupt'aana' k'a'abet u beeta'al ti' utsil tuukul bey ti' junp'éeel ma'alob bixil ti' le ba'ax ku yúuchulo', yéetel u xuulile' leti'e ka k'uchuk ti' junp'éeel ch'a' t'aanil wáa náajalta'ak u ketbesaj yo'olal le p'iiso'ob yáax a'ala'ano'.</p>
<p>Noj Num chí' te' Naciono'ob Unida'ob yo'olal le Toj Be'enilo'ob ti' le Máasewal Kaajo'obo'.</p>	<p>Jaats t'aan 18, 19 yéetel 32</p>	<p>Le máasewal kaajo'obo' yaanti'ob u toj be'enil u táakpajalo'ob ti' le ch'a' jets' t'aano'ob ku talamkunsiko'ob u toj be'enilo'ob, ku yáantikuba'ob yéetel le máax ku ye'esikubaj yo'olalo'ob yéeya'an tuméen leti'ob yéetel bix u meyajo'ob, bey bix u meentiko'ob u kúuchil molayo'ob tu'ux ku ch'a'iko'ob le jets' t'aano'obo'.</p> <p>Le Petlu'umo'obo' yaan u beetiko'ob k'áat chí'ob bey u meyajo'ob yéetel utsil tuukul yéetel le máasewal kaajo'ob u k'áato'obo' ichil u molayo'ob tu'ux ku ye'esikuba'ob yáaxil ti' ch'a' bey u ts'áabal p'iiso'ob legislativa'ob yéetel administrativa'ob ku talamkunsiko'ob wáa ma', utia'al ak wojeltik u cha'ik síijil, u beeta'al táanil bey num chí'ita'an.</p> <p>Le Petlu'umo'obo' yaan u beetiko'ob k'áat chí'ob bey u meyajo'ob yéetel utsil tuukul yéetel le máasewal kaajo'ob u k'áato'obo' ichil u molayo'ob tu'ux ku ye'esikuba'ob utia'al u ts'ookbelta'al u jach k'áato'ob síijil bey num chí'ita'an yáax táanil ti' u ketbesa'al je' máakalmáak noj meyaj tuukulta'an u páajtal u talamkunsik wáa ma' u lu'umo'ob wáa noj lu'umo'ob</p>

<p>Noj Num chí' Amerikaana yo'olal u Toj be'enilo'ob le Máasewal Kaajo'obo'.</p>	<p>Jaats t'aan XXIII yéetel XXIX.</p>	<p>bey uláak ba'alo'ob utia'alo'obe'.</p> <p>Le máasewal kaajo'obo' yaanti'ob u toj be'enil u táakpajalo'ob chuka'an bey jach ma'alob, ku yáantikuba'ob yéetel le máax ku ye'esikubaj yo'olalo'ob yéeya'an tuméen leti'ob yo'olal bix u molayo'ob, tí' le ch'a' jets' t'aano'ob ku talamkunsiko'ob u toj be'enilo'ob bey wáa yaan u nuupil yéetel le meent bey u beeta'al le a'almaj t'aano'ob, politika puublika'ob, meyajo'ob tí' áantaj, meyaj tuukulta'an bey meyajo'ob ku beeta'al yo'olal le kuxtalil máasewalo'obo'.</p> <p>Le Petlu'umo'obo' yaan u beetiko'ob k'áat chí'ob bey u meyajo'ob yéetel utsil tuukul yéetel le máasewal kaajo'ob u k'áato'obo' ichil u molayo'ob tu'ux ku ye'esikuba'ob yáaxil tí' ch'a' bey u ts'áabal p'iiso'ob legislativa'ob yéetel administrativa'ob ku talamkunsiko'ob wáa ma', utia'al ak wojeltik u cha'ik síijil, u beeta'al táanil bey num chí'ita'an.</p> <p>Le Petlu'umo'obo' yaan u beetiko'ob k'áat chí'ob bey u meyajo'ob yéetel utsil tuukul yéetel le máasewal kaajo'ob u k'áato'obo' ichil u molayo'ob tu'ux ku ye'esikuba'ob utia'al u ts'ookbelta'al u jach k'áato'ob síijil bey num chí'ita'an yáax táanil tí' u ketbesa'al je' máakalmáak noj meyaj tuukulta'an u páajtal u talamkunsik wáa ma' u lu'umo'ob wáa noj lu'umo'ob bey uláak ba'alo'ob utia'alo'obe'.</p>
<p>U yúuchchajal le Máasewal Kaaj Kichwa tí' Sarayaku yo'olal Ecuador.</p> <p>Xoot' Interamerikaana tí' Toj Be'enilo'ob Wíiniko'ob.</p>		<p>Le táakpajalil jach ma'alob tí' le máaxo'ob táakpaja'ano'ob tí' junp'éel kaaj wáa máasewal kaaj ichil le meyaj tuukulta'an tí' ch'íijil wáa oksa'al táak'in ichil u noj lu'umo'ob, le Petlu'umo' yaanti' páajtalil tí' u k'áat chí'itik, tu k'iinil bey tsoola'an, yéetel le kaajo', bix u ya'alik u suukil meyajo'ob, tí' le t'aanil yaan mantats' ichil le máaxo'ob táakpaja'ano'obo'.</p> <p>Bey xane', le meyaj k'áat chí'obo' k'a'abet u beeta'al yéetel utsil tuukul, tí' u beeta'al tu beelil bey u xuulile' leti'e k'uchul tí' junp'éel k'aax t'aano'. Beyxane', k'a'abet u k'áata'al yáaxil tí' le kaajo'obo' wáa jach u k'áato'ob táakpajal bix u ya'alik u suukil meyajo'ob, tu yáax jaatsilo'ob le noj meyaj tí' ch'íijil wáa beetbil</p>

		<p>ba'alo'ob te' kaajo', ma' cheen keen yaanak talamilo'ob waa cheen keen k'áata'ak u éejenilta'al tuméen le kaajo'. Bey xan, le Petlu'umo' k'a'abet u jeets'ikubaje' le kaajnáalo'obo' u yojelo'ob le ba'alo'ob u páajtal u yúuchul utsil bey k'aas, utia'al u jach tukultiko'ob waa ku ketiko'ob le noj meyaj ti' ch'íijil waa beetbil ba'alo'ob te' kaaj ts'o'ok u yáax a'ala'alo'. Tu ts'ookile', le k'áat chi'obo' k'a'abet u táan óoltik bix u suukil meyajob le kaajo'obo' utia'al le ch'a' t'aanilo'obo'.</p>
<p>Noj Áanalte' A'almaj t'aan.</p>	<p>Jaats t'aan 2, Jaats B, jaatsil IX.</p>	<p>Le Múuch' Meyaj, le Petlu'umo'ob bey le Méek'tan kaajilo'obo' utia'al u meyajta'al le keetil ti' tuláakal ba'alo'ob ti' le máasewal máako'obo' bey utia'al u xu'ulsa'al je' máakalmáak beet pech'óolil yo'olo'obe', le molayo'obo' yaan u yiliko'ob u yaantal bey u beeta'al le polika'ob k'a'abeto' utia'al u jeets'a'al u yail le toj be'enilo'ob ti' le máasewalo'obo' bey u ch'íijil ma'alob u kaajo'ob, lelo'oba' k'a'abet u beeta'al bey u meyajta'al múuch' yéetelo'ob.</p> <p>U k'áata'al ti' le máasewal kaajo'obo' ti' u beeta'al le meyaj ku k'aaba'tik Plan Nacional ti' Desarrollo bey le meyajob tuukulta'an ti' le petlu'umo'obo', ti' le Méek'tan kaajilo'obo' bey, le keen beeta'ake', ti' le xuul lu'umo'ob ti' Ciudad de México yéetel xane', oksa'al le ba'alo'ob tsool xikinta'ano' bey le ba'alo'ob tuukulta'an utia'al beetbilo'.</p>
<p>U A'almaj T'aan INPI</p>	<p>Jaats t'aan 4, jaatsil V, jaats ts'íib b), XIV yéetel XXIV</p>	<p>Utia'al u chukpachta'al le ba'al u k'áato'obo', le Molayo' yaanti' ba'alo'ob u meent bey meyajob:</p> <p>V. U meent ba'alo'ob utia'al ye'esajil bey u beeta'al u meyaj le politika'ob, meyajob tuukulta'an, meyajob ti' áantaj yéetel noj meyajob nuupa'an yéetel le máasewal kaajo'ob bey afromexicano':</p> <p>...</p> <p>b) Ti' tsool meyaj yéetel u mek'tan mailo'ob le petlu'umo'obo' bey le méek'tan kaajilo'obo';</p>

CONSULTA
INDÍGENA
QUINTANA ROO 2023

		<p>XIV. U léeksa'al meyajibil bey kuxkinta'al, ti' tsool meyajil yéetel le molayo'ob k'a'abeto', le táakpajal bey ye'esa'al poliitika le máasewal kaajo'ob bey afromexicano'ob ti' le jejeláas molayo'ob le Petlu'umo', je'ebix le ma'alob meyaj ti' u toj be'enil ti' yéeybil u jo'ol póopilo'ob wáa máax ku ye'esikuba'ob tu táan, bix u ya'alik u ya'almaj t'aano'ob, bix u meyajo'ob bey le ba'alo'ob ku meentiko'ob suuko';</p> <p>XXIV. U tsool xikinta'al yéetel áanta'al ichil le meyajo'ob ti' le máasewal kaajo'ob bey afromexicano'ob, le molayo'ob ti' noj kaajo', je'ebix le petlu'umo'obo', méek'tan kaajilo'ob bey le múul meyajo'ob ti' le kaajnáalo'obo' yéetel ma' ti' tuláakal máaki', le máaxo'ob ku k'áatiko'obo';</p>
<p>Noj Áanalte'il A'almaj T'aan Poliitika ti' le Petenil Síij óol bey Noj Jo'ol Póopiltikubaj ti' Quintana Roo.</p>	<p>Jaats t'aan 13, jaats ts'íib B, xookil IX.</p>	<p>Le Mek'tan Mailo'ob ti' Petlu'um yéetel Méek'tan kaajilo', utia'al u meyajta'al le keetil ti' tuláakal ba'alo'ob ti' le máasewal máako'obo' bey utia'al u xu'ulsa'al je' máakalmáak beet pech'óolil yo'olalo'obe', le molayo'obo' yaan u yiliko'ob u yaantal bey u beeta'al le polika'ob k'a'abeto' utia'al u jeets'a'al u yail le toj be'enilo'ob ti' le máasewalo'obo' bey u ch'íijil ma'alob u kaajo'ob, lelo'oba' k'a'abet u beeta'al bey u meyajta'al múuch' yéetelo'ob.</p> <p>Utia'al u xu'ulsa'al le mina'antal bey xu'upulo'ob ku loobitik le kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'obo', le jo'ol póopilo'obo' k'a'abet u beetiko'ob:</p> <p>U k'áata'al ti' le máasewal kaajo'obo' ti' u beeta'al le meyaj ku k'aaba'tik Plan Estatal ti' Desarrollo bey le méek'tan kaajilo'obo' yéetel wáa k'a'abete', u yoksa'al le ba'alo'ob tsool xikinta'ano' bey le ba'alo'ob tuukulta'an utia'al beetbilo'.</p>
<p>A'almaj t'aan ti' Toj be'enilo'ob, Miatsil yéetel</p>	<p>Jaats t'aan 59-B, xookil</p>	<p>U k'áat chi'ita'al te' maaya kaajo' bey le máasewal kaajo'obo' amal u téenel le kéen le Ejecutiivo ti'</p>

<p>Tsool meyaj Máasewal wíiniko'ob tu Petlu'umil Quintana Roo.</p>	<p>VI.</p>	<p>Petlu'umo' u beet túumben a'almaj t'aano'ob yéetel meyajilo'ob administrativo'ob, meyajob ti' ch'íijil wáa noj meyajob ku beetik utsil ti' u kuxtal bey u bak'páachil.</p>
<p>A'almaj t'aan ti' K'áat chi' le Kaajo'ob bey le Máasewal kaajo'ob yéetel afromexicano'ob tu Petlu'umil Quintana Roo.</p>	<p>Jaats t'aan 4.</p>	<p>Le kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob bey afromexicana'ob ti' u Petlu'umil Quintana Roo yaanti' toj be'enil utia'al u beeta'al ti'ob K'áat chi'ob ichil u t'aano'ob táanil, síij óol, ojela'an, utsil tuukul, yéetel meyajob beeta'an tu beelil bey ka yaanak ichil u miatsilo'ob, ti' beeto'ob ti' tuláakal máak yo'olal administratiiva bey legislatiiva'ob u páajtal u tsa'aysik k'aasil ti' u toj be'enilo'ob, wáa u meyajta'al tu beel lelo'obo'.</p>
<p>Beelbest'aanil utia'al u beeta'al le k'áat chi'obo' ti' kaajo'ob bey máasewal kaajo'ob bix u ya'alik le ts'íibo'ob ti' le Nuupt'aan 169 ti' le OIT yo'olal Máasewal bey Tribal Kaajo'ob ichil Noj lu'umilo'ob ku Meyaj tu junalo'ob.</p>		<p>Le Toj be'enil ti' u ya'ala'al u ts'áaj óol wáa u náajalta'al k'aax t'aano'ob bey le baykunaj unaj yaan ti' le Petenil ti' u k'áat chi' lelo' junp'éel toj be'enil ti' suukil kuxtal nuupa'an yéetel u toj be'enil ti' u yilik u kuxtal tu yo'olal bey síij óolal, lelo' ku k'aaxkubaj yéetel u muuk'il uláak' toj be'enilo'ob, bix le toj be'enil ti' táakpajal ti' poliitika, le toj be'enil ti' kanáanta'al yéetel muuk'a'ankunsa'al u miatsilo'ob, t'aano'ob bey molayo'ob, le toj be'enil ti' kanáant u lu'umo'ob, je'ebix le toj be'enil ti' toj óolal, ti' ka'ambes yéetel ti' ch'íijil, bey uláak'o'ob.</p>
<p>Meyaj ts'íib LXXXVII/2015, jóok'sa'an k'ajóolbij tuméen le Sala Superior.¹</p>		<p>Le K'áat chi' kun beetbil tuméen le jo'ol póopil administratiiva ti' je' máakalmáak mek'tan mail te' kaaj u k'áat táakpajalo', ichil u molayilo'ob ku ye'esikuba'ob tu yo'osal, le kéen ojelta'ak le p'iiso'ob administratiiva'ob u páajtal u beetik u yúuchul ba'al yo'olale', k'a'abet u táan óoltik le ba'alo'ob ku k'áata'ala': 1. K'a'abet u yáax beeta'al ti' le ch'a' bixil k'a'ana'an ti' ma' u talamkunsik u toj be'enil máasewal wíiniko'ob, u k'áat u ya'ale' le máaxo'ob u k'áat táakpajal te' kaajo' ka' beeta'ak u táakpajalo'ob tu</p>

¹ Consultable en:-Gaceta de Jurisprudencia y Tesis en materia electoral, Tribunal Electoral del Poder Judicial de la Federación, Año 8, Número 17, 2015, páginas 72 y 73.

CONSULTA
INDIGENA
QUINTANA ROO 2023

		<p>séebil ti' le meyajil ch'a' t'aanilo'; 2. Ka ts'áabak le tsoolo'ob utia'al u táakpajal le máako'ob tu talan óol bey tojil ti' le ch'a' t'aano'; 3. U bixil u k'áat chí'ita'al le kaajnáalo'obo' k'a'abet u p'áatal jeets'il, lela', k'a'abet u yaantal tu jaajile' te' kaajo'obo' ts'áab tuláakal u tsoolil yo'olal le meyaj k'áat chí' kun beeta'ala'; 4. K'a'abet siij óol, ma' u yoksa'al tuukulo'ob tuméen táanxel máako'ob, ts'alpaacho'ob, oksaj sajkil wáa u ya'ala'al ba'ax kun beetbil wáa ma'atan a k'áat; 5. K'a'abet utsil tuukul, tu'ux le meyajó' ka u ts'áaj alab óol ichil le kaajnáalo'obo', tu'ux ku yaantal chuunilo'ob ti' alab óol yéetel ma'alob bisbail ichilo'ob, lela' yo'olal u chukik le k'aax t'aano'; yéetel, 6. K'a'abet tu beelil bey ichil le máasewal molayo'ob ku ye'esikuba'ob táanil, lela' u k'áat u ya'ale', le meyaj ku beeta'alo' jach ma'alob ti' tuláakal le máaxo'ob ku táakpajalo'obo', ku ch'a'abal xan le bix suukil u meyaj le kaajo'obo' utia'al le k'aax t'aano'obo'; bey sistemaatika yéetel sáask'abil, le ba'alo'ob ku meyajta'al yéetel ku biilalta'al ti' le e'esajilo', bix kun táakpajalo'ob yéetel u meyajó'ob, utia'al ma' u yaantal ya'ab talamil ti' u suukil meyajó'ob; bey le ba'alo'ob ku jóok'ol yo'olal le k'áat chí'o' ma' yaanak tsaayal yéetelo'ob.</p>
<p>Molkabil Xootk'iin T'aan 37/2015 jóok'sa'an k'ajóolbij tuméen le Noj Kúuchil ti' le Tribunal Electoral te' Poder Judicial ti' le Federaciono².</p>		<p>Le jo'ol póopilo'ob administrativa'ob ti' yéeyilo'ob ti' je' máakalmáak mek'tan mailo', k'a'abet u beetiko'ob k'áat chí'o'ob ti' le kaajo'ob u k'áato'ob táakpajalo', yéetel nu'ukulo'ob ma'alo'ob ku jachkuntik le ojelilo', yéetel ichil u molayo'ob ku ye'esikuba'ob tu táan, amal téenel táak u beetiko'ob uláak' p'iisilo'ob tu yo'olalo'obe', utia'al u jeets'el u kanáanil u máasewal toj be'enido'ob bey le chí'ijil ti' tuláakal ba'alo'ob ti' le kaajo'obo'; ba'ale' ma' u cha'abal ka' talamkunsa'ak le ba'alo'ob ku ya'ala'al ti' le jo'ol póopil administrativa'obo', tuméen yo'olal meyaj k'áat chí'ob utia'al u yojelta'al wáa le ba'alo'ob ku k'áata'al tuméen le máasewal kaajo'obo' u</p>

² Gaceta de Jurisprudencia y Tesis en materia electoral, Tribunal Electoral del Poder Judicial de la Federación, Año 8, Número 17, 2015, páginas 19 y 20.

		páajtal u talamkunsik u kuxta'alo'ob.
Molkabil Xootk'iin T'aan 2 ^a ./J.11/2023 (11 a.) ³		Le toj be'enil ti' le beeta'al táanil le k'áat chi'o', síij óol bey ojelta'an, tu beelil yéetel utsil tuukul, k'a'abet u beeta'al le kéen le petlu'umo' u p'áat u yaantal talamilo'ob yéetel ba'alo'ob ma'alob ti'. La'atene', le ka'analil u jaak'óolil meyaj wáa nojchil talamile' k'a'abet u táan óolta'al ma' chéen u k'ajóolta'al tu'ux ku taal le k'áat chi'o', utia'al u yojelta'ale' wáa le meyajil k'áat chi'o' jach ma'alob chéen yéetel u yojelta'al ba'ax u k'áat le máasewal kaajo' wáa k'a'ana'an u yojelta'al u cha'abal tuméen leti'ob, le kéen le jets' t'aan ti' petlu'umilo' ka' u beet talamil tojil yéetel na'atil.

3.- U TS'ÁABAL K'AJÓOLBIJ

Le Meyajil Táanil K'áat chi'ob, Síij óola'an, Ojela'an, Tu Beelil yéetel Utsil Tuukul junp'éeel toj be'enil múuch'il ti' le máasewal kaajo'ob jets'a'an ti' le toj be'enil noj lu'umo' bey tu lu'umil Meejico. Tu nuupile' junp'éeel k'ochbesajul, ma'atan u páajtal u p'aata'al mix u máansa'al te' le Péetlu'umil Mexicano'o', bix u ya'alik u a'almaj t'aan le jaats t'aano'ob 1 bey 2 jaats B, jaatsil IX, ti' le Noj Áanalte' a'almaj t'aan. Tu Petlu'umil Quintana Roo, le A'almaj T'aan ti' K'áat Chi'o' ku p'iskuntik le toj be'enil ti' k'áat chi' le kaajo'ob bey máasewal kaajo'obo'.

Bey ts'o'ok u yáax a'ala'alo', le Molayo' k'a'abet u nen óoltik tuláakal le wíiniko'ob ku kaajtal tu Petlu'umil Quintana Roo, ts'áaja'an tuméen le Xookil ti' Kaajnáalo'ob yéetel Otoch ti' 2020⁴, beeta'an tuméen le INEGI. Te' bix u ya'alik le Xookil 2020, Quintana Rooje' yaanti' tuláakal u kaajnáalile' **1, 857, 985** wíiniko'ob, ichile', le kaajnáalo'ob ch'a'an tuméen le INEGI utia'al u yila'al buka'aj wíiniko'ob ku tuukultikubaj táakpaja'an ichil máasewal kaajo'obo' leti'e yaanti'ob 3 ja'ab yéetel maasti', lela' u xookile' leti'e 1, 765, 783 wíiniko'ob.

Yéetel le xookila', le INPI tu beeta le "Naats'il xookil ti' le máasewal kaajnáalo'ob ku tuukultikubaj máasewal yéetel le Yalul (kóochkinsa'an K'áat chi'il) te' Xookil 2020", tu'ux ku láakale' le péetlu'um Quintana Roo yaanti' **586,723** mil wíiniko'ob ku tuukultikuba'ob bix máasewal; u k'áat u ya'al ti' porsentajee' **33.23%**. Ti' lelo', ichil 100 kaajnáalo'obe', 33 ku tuukultikuba'ob bix máasewal

³ Semanario Judicial de la Federación. Aprobada por la Segunda Sala de la SCJN, en sesión privada del quince de febrero de dos mil veintitrés. **"DERECHO A LA CONSULTA PREVIA. EL DEBER DE LLEVAR A CABO SE ACTUALIZA ANTE LA MERA POSIBILIDAD DE QUE LA DECISIÓN ESTATAL AFECTE O INCIDA DE MANERA DIRECTA O DIFERENCIADA A LOS PUEBLOS Y COMUNIDADES INDÍGENAS, SIN QUE RESULTE EXIGIBLE LA ACREDITACIÓN DEL DAÑO Y SU IMPACTO SIGNIFICATIVO."**

⁴ En adelante, Censo 2020.

táakpaja'an ichil máasewal kaajo'obo ets'kunsano'ob ti' le jejeláas méek'tan kaajilo'obo' bey xoot' lu'umo'ob ti' yéeybil ti' le petlu'uma'.

Tu yo'olale', le méek'tan kaajilo'ob tu'ux yaan maas máasewal wiinike' leti'e Felipe Carrillo Puerto, José María Morelos yéetel Lázaro Cárdenas, ketbesa'an yéetel uláak'o'ob méek'tan kaajil, tuméen ku suut ichil 80% bey 92%, ti' le méek'tan kaajilo'ob Bacalar, Tulum, Cozumel, Othón P. Blanco, Solidaridad', u máasewal kaajnáalilo'obe' ku ye'esike' yaan 30%; beyxan, le méek'tan kaajilo'ob Benito Juárez, Isla Mujeres yéetel Puerto Morelose' ku ye'esike' yaan junp'fit kaajnáalilo'ob ichil, bix u páajtal a wilik te' kaabala'.

Tabla 1. Máasewal kaajnáalilo'ob ti' Quintana Roo bix u ye'esik le Xookil 2020.

Méek'tan kaajil	U porsentaje le máasewal kaajnáalilo'obo'
José María Morelos	92.1%
Felipe Carrillo Puerto	84.91%
Lázaro Cárdenas	84.85%
Bacalar	54.96%
Tulum	43.45%
Cozumel	34%
Othón P. Blanco	33.12%
Solidaridad	30.37%
Puerto Morelos	27.18%
Benito Juárez	24.38%
Isla Mujeres	20.91%

Tu'ux ch'a'abij: INPI. Sistema Nacional ti' Información yéetel Estadística yo'olal le Kaajo'ob bey Máasewal kaajo'ob yéetel Afromexicana'ob yéetel le: INEGI. Xookil ti' Kaajnáalo'ob yéetel Otoch 2020. ITER yéetel máasewal kaajnáalilo'ob ti' otocho'ob bix u meyaj le INPI. Microdato'ob ti' le yalul xookilo').

Yéetel le ba'ax yáax a'ala'ano' ku ye'esa'ale' Quintana Rooje' u kúuchil le ch'i'ibal maaya miatsilo', tu'ux bejla'e' ku kanáanta'al le ba'alo'ob úuchbeno', suukilo'ob yéetel ch'i'ibal kaajnáalilo'ob ti', tu'ux ts'o'ok u táakpajal, yo'olal le suukil meyajob kaajnáalilo', le ku yaantalo'ob ti' jejeláas máasewal kaajo'ob ku táalo'ob táanxel petlu'umilo'ob te' Noj lu'uma', tuméen ku ye'esikubaj bix junp'éeel kaaj ya'ab u etnia, kuxtal múuch' jejeláas miatsilo'ob bey ku t'a'anal ya'ab t'aano'ob.

Tu yo'olale', le Noj Áanalte'il A'almaj T'aan Poliitika ti' le Petenil Síij óol bey Noj Jo'ol Póopiltikubaj ti' Quintana Roo ku ya'alik tu xoot' xook wakp'éeel ti' u jaats t'aan 13, "Le Petlu'um Quintana Roo, bix táakpaja'an ti' le noj kaaj mexicana, yaanti' junp'éeel kuxtal múuch' jejeláas miatsilo'ob, jeets'a'an tu chúunuk ti' u kaajo'ob bey máasewal maaya kaajo'ob, yaano'ob ets'a'an bey múul kuxtal tu noj lu'umil".

Te' yo'olale', yéetel le xookil yaan te' Atla'ob ti' le Máasewal Kaajo'ob ti' Meejiko⁵ tu ja'ab 2015, le máasewal kaajo'ob yaano'ob te' lu'uma' leti'ob:

Tabla 3. Máasewal kaajo'ob ku yaantalo'ob ti' Quintana Roo.

Kaaj	Máasewal kaajnáalil
Maaya	428,038
Tseltal	10,238
Tsotsil	8,687
Ch'ol	8,678
Maaya kaajo'ob: Akateko, Chuj, Ixil, Jakalteko, Kaqchikel, K'iche, Mam, Q'anjob'al yéetel Q'eqchi'	7,174

Fuente: INPI. Atla'ob ti' le Máasewal Kaajo'ob ti' México 2015.

Jach noj lail u ya'ala'ale', utia'al u beeta'al táanil le k'áat chi'o', síij óol, ojela'an, tu beelil yéetel utsil tuukul le kaajo'ob bey máasewal kaajo'ob ku ya'alik le ju'unil meyaja', le kaajo'oba' yaan u nen óolta'al bix ti' le máax kun beeta'al le k'áat chi'o'.

Bey xan, yaan xan jejeláasil máasewal t'aano'ob, bix yanik te' num chi' ts'a'an tuméen le Xookil 2020, tuláakal le kaajnáalilo'ob ku t'aaniko'ob junp'éeel máasewal t'aan yaanti'ob 3 ja'ab yéetel maase', 203, 317 wíiniko'ob, u k'áat u ya'ale' 27.30% le kaajnáalilo'ob ku t'aaniko'ob máasewal t'aane' ku kaajtalo'ob te' kaajo'ob yaanti'ob 100 000 yéetel maas kaajnáalilo'ob, yéetel le 55.01% ti' kaajo'ob ma' chuka'an ti' 2 500 kaajnáalilo'ob.

Le kaajnáalilo'ob ku t'aaniko'ob junp'éeel máasewal t'aane' ku ja'atsal bix u ye'esa'al kaabalo':

Tabla 4. Kaajnáalilo'ob ku t'aaniko'ob junp'éeel máasewal t'aan ti' Quintana Roo bix u ye'esik le Xookil 2020.

Méek'tan kaajil	U porsentaje le kaajnáalilo'ob ku t'aaniko'ob junp'éeel máasewal
-----------------	--

⁵ En adelante, Censo 2020.

	t'aan.
Felipe Carrillo Puerto	59.48%
José María Morelos	49.80%
Lázaro Cárdenas	37.47%
Tulum	25.42%
Bacalar	22.08%
Puerto Morelos	9.66%
Solidaridad	8.61%
Isla Mujeres	7.67%
Cozumel	7.66%
Benito Juárez	6.95%
Othón P. Blanco	5.51%

Fuente: INEGI. Xookil ti' Kaajnaalo'ob yéetel Otoch 2020.

Tu yo'olal le t'aano'ob ku t'a'anal te' Petlu'uma', ti' tuláakal le kaajnaalilo'ob yaanti'ob 3 ja'ab yéetel maas ku t'aaniko'ob máasewal t'aane', le Maaya t'aano' leti'e ku maas t'a'anal tuméen le kaajnaalilo'obo' tuméen u jach t'aan le petlu'umila' ku ye'esik u porsentajeil ti' 85.8%, yéetel ti' junp'íte' le Tseltal, Tsotsil, Ch'ol, Náhuatl, Zoque, Mam, Zapoteco, Q'anjob'al yéetel le Totonaco⁶.

Tabla 5. Lenguas indígenas en Quintana Roo con base en el Censo 2020.

Máasewal t'aan	Porsentajeil le kaajnaalil yaanti'ob 3 ja'ab yéetel maas ku t'aaniko'ob máasewal t'aano'
Maaya	85.8%
Tseltal	3.6%

⁶ Instituto Nacional de Estadística y Geografía (2015). *Principales resultados de la Encuesta Intercensal 2015 Quintana Roo*. México, INEGI, p. 48.

Tsotsil	2.10%
Ch'ol	2.83%
Náhuatl	0.88%
Zoque	0.80%
Zapoteco	0.56%
Totonaco	0.26%
Mixe	0.26%
Mixtecas	0.14%
Otras lenguas	3.00%

Fuente: INEGI. Xookil ti' Kaajnáalo'ob yéetel Otoch 2020.

CONSULTA INDÍGENA QUINTANA ROO 2023

4.- U YUCHBAL MEYAJ

Utia'al le Molayo', jach k'a'abet u chímpolta'al u toj be'enido'ob le máasewal wíiniko'obo', la'atene' jach noj lail ak bisiko'on u meyajo'ob utia'al u kanáanta'al xan, utia'al u ts'áabal k'ajóolbij bey u jeets'a'al u táakpajalil le wíiniko'oba' ichil le meyajil yéeyilo' ti' le Péetlu'uma', bix u ya'alik le a'almaj t'aano'ob yo'olal le kaajo'.

Beyo', u meyaj le múul meyaj wíiniko'oba' leti'e u yaantal juntúul máax ye'esikubaj táanil yo'olal le múuch'il kaajnáalilo'obo', ichil u yóotko'ob le kúuchilo'ob ti' yéeyil suukilo' ichil le ts'áabal p'íiso'ob utia'al u beetiko'ob u ya'abtal le máasewal wíiniko'ob ku ye'esikuba'ob táanil te' Kongreso Lokalo' je'ebix ti' le mul kaajo'obo'.

Tu yo'olale', jach k'a'ana'an u ye'esa'ale' bejla'ake' ichil le legislasion lokalo' ma'atan u nen óolta'al le p'íiso'ob ku jeets'ik le e'esa'al táanil le kaajo'obo' bey le máasewal kaajo'obo' ichil le náajalil ti' yéeyil wíiniko'obo', lelo' ku ts'aiko'ob ti' junp'éeel tu'uxil mina'an keetil bey úuchul ba'alo'ob yéetel talamil, yo'osale' yaanchaj le tuukul ti' beetbil meyajo'ob utia'al u ch'a'abal le tojbe'enmeyajo'ob, yéetel le Molkabil Xootk'iin T'aan 30/2014 beeta'an tuméen le Sala Superior te' Tribunal Electoral ti' le Poder Judicial ti' le Federaciono' (táanile Sala Superior), ku tso'olol bix:

"...junp'éeel p'íis áantaj ti' úuchulo'ob ku talamkunsik ba'al, utia'al u k'eexik kúuchilo'ob ti' ma' keetil k'ajlay bey te' kuxtala' ku táankunsik múuch' wíiniko'ob utia'al u meyajtiko'ob u toj be'enido'ob, yéetel lelo', ku jeets'kunsiko'ob kúuchilo'ob tu'ux yaan keetil k'ojol ti' ch'a' ba'alo'ob tia'al bey ayik'alil, táan óolo'ob yéetel k'iinil ti' meyaj yaanti' u ya'abil le kúuchilo'ob múuch' kaajnáalilo'obo'. Le meyajo'ob je'ela' u bixile' leti'e: xululte, meentun ku beetik junp'éeel ba'al ku yúuchbental chéen k'iino'ob ku ya'ala'al; yaan keetil, le kéen yáayanta'ak u

TRADUCCIÓN DEL PROTOCOLO DE LA CONSULTA INDÍGENA A LENGUA TSELTAL

keetil ichil le p'iiso'ob ku meyajo'obo' bey le ba'ax u k'aat ka' yanako', lela' ma' k'a'abet u beetik u k'ojol le ma' keetilo' tuméen lete' ba'ax u k'áata'al u tse'elelo'; je'ebix na'atil bey ba'al unaj u beeta'al, tuméen k'a'abet u núukik le ts'áaj tuukul ti' le kaajo' yo'olal junp'éel ba'al ku yúuchul ma' tojili' utia'al le múuch' k'a'abeto'."

Te' xoot' ts'iiba', le Kúuchil Regional Xalapa te' Tribunal Electoral ti' le Poder Judicial ti' le Federación yo'olal le Tercera Circunscripción Plurinominal Electoral Federal, ichil le Xoot K'iin SX-JRC-13/2019 yéetel u múuch'kino'obe', tu k'ajóoltaj u k'a'ana'anil u beeta'al p'iiso'ob utia'al u yaantal keetil yéetel lelo', le e'esajil yéetel táakpajalil poliitika le máasewal kaajo', bey xan u jeets'a'al p'iiso'ob mejen ti' u ts'íibtikubaj le máasewal wíiniko'ob ti' yéeybil tu petenil Quintana Roo, tu yo'olale' tu ts'áaj le Molay utia'al u beetik xooko'ob yo'olal bey beet tojbe'enmeyajo'ob u páajtal u ts'áabal ti' le oksaj yéetel ts'íibtikubaj te' yéeya'al ti' kúuchilo'ob meyaj yéeybil tuméen kaajnáalo'ob ti' meyaj beeta'al yéeyil, utia'al u jeets'a'al ba'alo'ob utia'al u k'exik, ichil le meyaj yéeyilo', le ma' keetil ti' u ye'esikubaj juntúul káajnáalil táan le máasewal kaajo' ti' le Petenila'.

Tu yo'olale', jach k'a'ana'an u ye'esa'ale' táanil ti' u káajal le meyajo'ob utia'al u beeta'al le máasewal tojbe'enmeyajo'ob, le Noj Múuch'tambalil u Molayil way México, ichil le k'aax t'aan IEQROO/CG/A-028-2020, jepajal óol u k'a'ana'anil u beeta'al junp'éel táanil k'áat chí'il, siij óol, ojela'an, tu beelil yéetel utsil tuukul te' kaajo'ob bey máasewal kaajo'obo', kun beeta'al yo'olal u k'a'amal ba'ax ku tukultiko'ob, bix u páajtal u meyajo'ob yéetel ba'ax ku ya'aliko'ob ka beeta'ak le wíiniko'ob ti' le k'áat chí'o', yo'olal le chúunulo'obo', kuxóolal, meyaj yéetel ba'alo'ob yaan ichil le tojbe'enmeyajo'ob u páajtal u ch'a'abal tuméen le Molayo' utia'al u yáantik le máasewal wíiniko'obo' utia'al u ts'aikuba'ob yéetel ts'íibtikuba'ob ti' u yéeya'al ti' mul kaajo'ob bey le Kongreso Lokalo', je'ebix le ku táakpajalo'ob ichil le meyajil ti' k'áat chí'o'.

Kex beyo', le noj molaya' tu ketaj ba'ax a'ala'ati', tu k'iinile', le ba'al a'ala'an tuméen le jo'ol póopilo'ob noj lu'um bey táanxel noj lu'um yo'olal toj óole' tu bisaj le máasewal kaajnáalilo'obo' ti' junp'éel úuchul ma' muuk'il táan le k'aas k'oja'anil beeta'an tuméen le viirus SARS-COV2 (COVID 19). Tu yo'osale', yo'olal lelo' yéetel u táan óolta'al tu k'iin le ba'ax ku ya'ala'alo', le bixil juriidika bey sanitaario' ma' tu p'áataj u beeta'al le meyaj k'áat chí' le ka' ts'o'ok le beeta'al yéeybil kaaj ichil 2020-2021, tuméen ka' ts'o'oke', káaj le beeta'al yéeybil kaaj 2021-2022; la'atene', le jo'ol póopil lokala' tu tuukultaj u beetik le meyaj ti' k'áat chí' tak ti' uláak' ja'abo' le kéen ts'o'okok le beeta'al yéeybil 2021-2022.

Bey xan, ichil le K'aax t'aan ku ts'íibta'al te' xoot' xook yáaxo', le Noj Múuch'tambalilo' tu jepajal óolaje' le yo'olal toj óol yéetel ma' u cha'abal u beeta'al le k'áat chí'o', ma'atan u bisik ka'ach, ichil yo'olal ba'axe', le Molayo' u p'áatik u jo'osik tojbe'enmeyajo'ob yo'olal le máasewal wíiniko'obo' yéetel le táanil meyaj ti' u káajal le beeta'al yéeybil kaaj ichil 2020-2021. Beyo', le ba'ax u k'áat le múul meyaja' leti'e u jeets'a'al junp'éel e'esajil ma'alob le múuch' kaajnáalila', ichil u ch'a'abal le kúuchilo'ob tu'ux ku beeta'al le yéeybil tuméen wíiniko'ob yéetel le beeta'al p'iiso'ob ku beetik u nojochtal u táakpajal le máasewal wíiniko'ob te' Kongreso Lokal je'ebix ichil le mul kaajo'obo', bix u tusbeelta'al tuméen le xoot k'iin SX-JRC-13/2019 yéetel u múuch'kino'ob.

Te' téeno', le UIMQROO tu beetaj u xookil ti' bixil máasewal utia'al u ts'áabal tu beel le Xoot K'iino'. Yo'olal le noj meyaj ti' kaxan tsikbal beeta'ab tuméen le meyjilo'ob ti' le UIMQROO, ichil noj ka'apéel bixil beeta'ab le xookil kaxan tsikbala'. Yáaxe', beeta'ab junp'éeel xaak'alil xooko'ob beeta'an utia'al u yaantal tsoolo'ob yo'olal tu'ux yaano'ob le máasewal kaajnáalilo'obo' ichil u petlu'umil Quintana Roo yo'olal beyo' u páajtal u yojelta'al u much'kin (yéetel t'i'it'pajal) le máasewal kaajo'ob bey ma' máasewalo'ob ti' amal junp'éeel le méek'tan kaajilo'ob te' petlu'uma'.

Yéetel le túuntaaj le tsool ts'íibo'ob beeta'ab tuméen le jejeláas molayo'ob je'ebix le INEGI, Molay ajkaajo'ob ti' Noj lu'um ti' le Poliitika ti' Ch'íijil Kaajnáalil, Molay ajkaajo'ob ti' Noj lu'um ti' Kaajo'ob, le Molay utia'al Ch'íijil le Maaya Kaajo'obo' bey le Máasewal Kaajo'ob ti' u Petlu'umil Quintana Roo, Molay ti' Táankelmilo'ob ti' Quintana Roo bey le Molaya', yéetel uláak'o'ob, kaaxta'ab le jejeláas máasewal kaajnáalo'ob síija'an yéetel ma' síija'an tu petlu'umil Quintana Roo, lela' yo'olal u yaantal xookilo'ob tu beel yo'olal buka'aj bey u ja'abilo'ob le máasewal kaajnáalo'ob utia'al u páajtal u jaatsa'al ichil u layli' petlu'um bey méek'tan kaajilo'ob yéetel kúuchilo'ob ti' yéeybil, beyo' u páajtal u k'ajóolta'al e'esajil bey le táakpajalil poliitika le máasewalo'ob ti' le ch'a' t'aanilo'ob te' molayo'ob mek'tan mailo'.

Ti' ka'a kúuchile', beeta'ab le kaxan tsikbala' ichil le meyajil ti' tsool t'aan k'a'abetchaj utia'al u kaaxta'al tsool ts'íibo'ob yéetel t'aano'ob yo'olal le bixil sociocultural utia'al u wila'al le meyaj ch'a'an bey bix suukil u táakpajal le máasewal kaajnáalo'ob ichil el kuxtalil poliitika-elektoralo' utia'al le ch'a' t'aanilo'ob tu petlu'umil Quintana Roo. Yo'olal le ka' beeta'ab taamil k'áat chi'ob ti' le máako'ob náajalt u jo'ol póopiltik máasewalo' kaaxta'ab te' kaajo'obo', beeta'ab u noj xaak'alil utia'al u tso'olol wáa ts'áabal núukil ti' le ba'ax ku k'áata'al utia'al u yaantal ma'alob ch'a' t'aanilo'ob yo'olal le táakpajalil le máasewal múuch'o'ob ti' le meyajjo'ob yéeybil ti' u kaajo'ob. Beeta'ab jo'op'éeel meyaj k'áat chi'ob ichil junp'éeel kaaj tu'ux ku beeta'al yéeybil (15), tuláakale' ku ye'esik beeta'ab jo'olajun tu kank'aalp'éeel meyaj k'áat chi'ob.

Te' xoot' ts'íiba', tu k'iinil 30 tu wináal noviembre tu ja'ab 2020, le Molayo', ichil u beeta'al le xoot k'iin yáax a'ala'ano', tu ketbesaj le k'aax t'aan *IEQROO/CG/A-047-2020*, tu'ux tu ya'alaj u beeta'al le tojbe'enmeyajo'ob ti' le ts'íibta'al yéetel u yoksa'al ti' u máasewal yéeya'al ti' mul kaajo'ob bey le Kongreso Lokalo'. Tu yo'osale', le Noj Múuch'tambalilo' tu ch'a'aj le tsool xookil beeta'ab tuméen le UIMQROO utia'al u ketbesa'al le máasewal tojbe'enmeyajo'ob beyxan tu yilaje' le tojbe'enmeyajo'obo' junp'éeel p'iis ma'atan u talamkunsik napul le múul tojbe'enilo'ob ti' le kaajo'ob bey máasewal kaajo'ob ets'a'an te' Petenila'. Lelo' tuméen le tojbe'enmeyajo'obo', ku taj ok'oltaj yéetel u toj be'enil ti' e'esajil ichil kúuchilo'ob ti' yéeybil suukil kaajnáalilo'ob.

Ti' p'íitkunaj t'aane', le Molayo' tu nen óoltaj ka'apéel bixil meyaj utia'al u kaaxta'al chúun meyaj ichil le kúuchil meyaj k'a'abetkunsab ti' le k'aax t'aan tabsa'an te' yáax xoot' xook utia'al u páajtal u ts'áabal meyajbil ti' le tojbe'enmeyajo'ob beet uts le máasewal kaajnáalilo'ob ti' u ts'aikuba'ob yéetel ts'íibtikuba'ob ti' u yéeya'alo'ob te' molay aj kaajo'ob yéetel le mul kaajo'ob ti' le petlu'uma', je'ebix u ya'ala'alo': 1) u porsentajeil le máasewal kaajnáalil ichil jujunp'éeel le méek'tan kaajilo'obo' yéetel 2)

u xookil buka'aj wíiniko'ob táakpaja'ano'ob te' tsool k'aaba'ob utia'al u yokolo'ob te' kúuchilo'ob mul kaajo'ob utia'al u meyajo'ob bix Jo'ol póopil Méek'tan kaajil, Sindikatuura yéetel bix Aj beelmal.

Yo'olal le ba'ax ts'o'ok u yáax a'ala'alo', jepajal óolta'ab óoxjaatsil múuch' ku ye'esik u keetil bixo'ob ti' jujunp'éel méek'tan kaajil yéetel kúuchilo'ob kaaj ti' yéeyil, ku ye'esa'al bix p'áatik:

Tabla 6. Máasewal Tojbe'enmeyajo'obo' utia'al u yoksikubaj wíinik ti' u yéeya'alo'ob ti' Mul kaajo'ob, a'ala'an ichil le K'aax T'aan IEQROO/CG/A-47-2020.

J A A T S I L	MÉEK'TAN KAAJIL	U PORSENTAJEIL MÁASEWAL KAAJNÁALIL	TSOOL XOOKIL LE WÍINIKO'OB TU YOKSAJUBA'OB YÉEYBIL	MÁASEWAL WÍINIKO'OB TU YOKSAJUBA'OB YÉEYBIL	TOJBE'ENMEYAJO'OB
1	Felipe Carrillo Puerto	91.64 %	8	3	Ichil jujunp'éel le méek'tan kaajilo'oba', le almejen molayilo'ob wáa much'talo' k'a'abet u yoksiko'ob óoxp'éel (3) máasewal bixil meyajo'ob ichil jujunp'éel ju'unil ti' tsool k'aaba'ob ti' yéeybil, le je'elo'oba' k'a'abet u t'i'it'pajal keet, ichil le ju'unil ti' tsool k'aaba'ob ti' yéeybil bey le jaatsilo'.
	José María Morelos	90.56 %	8	3	
	Lázaro Cárdenas	84.15 %	8	3	
2	Bacalar	67.33 %	8	2	Ichil jujunp'éel le méek'tan kaajilo'oba', le almejen molayilo'ob wáa much'talo' k'a'abet u yoksiko'ob 2 máasewal bixil meyajo'ob ichil jujunp'éel ju'unil ti' tsool k'aaba'ob ti' yéeybil, ichil lelo'oba', kex chéen juntúule', k'a'abet u táakpajal xko'olelo'ob.
	Tulum	66.00%	8	2	

3	Isla Mujeres	46.87%	8	1	Ichil le wakp'éeel (6) méek'tan kaajilo'ob ku táakpajalo'ob te' jaatsila', le almejen molayilo'ob wáa much'talo' k'a'abet u yoksiko'ob junp'éeel (1) máasewal bixil meyajo'ob ichil jujunp'éeel ju'unilo'ob ti' tsool k'aaba'ob ti' yéeybil.
	Othón P. Blanco	39.03%	11	1	
	Benito Juárez	38.67%	11	1	
	Puerto Morelos	38.67%	8	1	Ichil tuláakal le wakp'éeel (6) bixil meyajo'ob oksa'an te' jaatsila', le je'elo'oba' k'a'abet u t'it'it'pajal keet, u k'áat u ya'ale', k'a'abet u yoksa'al kex chéen óoxp'éeel (3) bixil meyajo'ob ti' xko'olelo'ob.
	Cozumel	38.17%	8	1	
	Solidaridad	33.60%	11	1	

Tabla 7. Máasewal Tojbe'enmeyajo'obo' utia'al u yoksikubaj wínik ti' u yéeya'alo'ob ti' Molay aj kaajo'ob, a'ala'an ichil le K'aax T'aan IEQROO/CG/A-47-2020.

JAATSIL	XOOT' LU'UM TI' YÉEYIL	U PORSENTAJEIL MÁASEWAL KAAJNÁALIL	TOJBE'ENMEYAJÓ'OB
1	12	91.46%	Ichil je' máakalmáak le xoot' lu'umo'ob ti' yéeyil yaan te' junjaatsilo' (1) le almejen molayilo'ob wáa much'talo' k'a'abet u yoksiko'ob ka'ap'éeel (2) máasewal bixil meyajo'ob, ichil lelo'oba' kex chéen juntúule' k'a'abet u táakpajal xko'olelo'ob.
	13	75.24%	
	01	51.84%	
2	09	40.09%	Le almejen molayilo'ob wáa much'talo' k'a'abet u yoksiko'ob junp'éeel máasewal bixil meyajo'ob ti' je' máakalmáak le xoot' lu'umo'ob ti' yéeyil yaan te' jaatsila'.
	02	38.67%	
	03	38.67%	
	04	38.67%	
	05	38.67%	
	06	38.67%	
	07	38.67%	
	08	38.67%	
	11	38.17%	
	10	33.60%	
	14	30.03%	
15	30.03%		

Beorae', bey ts'o'ok u ma'alobtal le suuk meyajo'ob yo'olal le k'aas k'oja'anil COVID-19 yéetel u ts'o'okol u Beeta'al Yéeybil Kaaj 2021-2022, ba'alo'ob a'ala'an te' K'aax T'aan IEQROO/CG/A-028/2020 nen óolta'an k'a'abet u tusbeelta'al utia'al u páajtal u beeta'al le jach k'áata'an k'áat chi'o', tuméen le Noj Múuch'tambalila' u tuukultik u beeta'al, ichil le ja'ab ku máana', le táanil k'áat chi'il, síij

óol, ojela'an, tu beelil yéetel utsil tuukul te' kaajo'ob bey máasewal kaajo'obo', utia'al u beeta'al yo'olal u k'a'amal ba'ax ku tukultiko'ob, bix u páajtal u meyajo'ob yéetel ba'ax ku ya'aliko'ob ka beeta'ak le wiiniko'ob ti' le k'áat chi'o', yo'olal le chúunulo'obo', kuxóolal, meyaj yéetel ba'alo'ob yaan ichil le tojbe'enmeyajo'ob ch'a'an yéetel beeta'an tuméen le Molayo' utia'al u yoksikubaj yéetel u ts'íibtikubaj ti' yéeybil máasewal wiiniko'ob ti' le Mul kaajo'ob bey le Kongreso Lokalo' ichil le beeta'al yéeybilo'.

Le ba'ax ts'o'ok u ya'ala'alo' yo'olal le ba'ax ets'a'an te' a'almaj t'aan táaxel noj lu'um, way noj lu'um bey te' kaaja', je'ebix le molkabil xootk'iin t'aan ts'a'an te' meyaja', ku ye'esike' u táakpajal le máasewal kaajo k'a'abet u beeta'al ti' táanil k'áat chi'il, síij óol, ojela'an, tu beelil yéetel utsil tuukul te' kaajo'ob bey máasewal kaajo'obo', bix u ya'ala'al te' jaatsil constitusionalo'ob, tojil, jurisdiccionalo'ob, molayilo'ob, ti' xookil bey ti' kaaxan tsikbal tabsa'an tuméen le múuch' a'almaj t'aano'ob ku meyaj yo'olalo'.

La'atene', ichil le meyajo'ob, kun beetbil tuméen le Molay yo'olal le meyaj ti' k'áat chi' a'ala'ano', beeta'ab le Beelbest'aanil ti' u beeta'al le síij óol k'áat chi'ob, yáaxil, ojela'an, utsil tuukul yéetel tu beelil, ti' le kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob, ichil le tojbe'enmeyajo'ob⁷ utia'al u yoksikubaj yéetel u ts'íibtikubaj ti' yéeybil ti' yéeyil tuméen kaajnáalilo'ob tu petlu'umil Quintana Roo⁸.

Le yáax ts'íibo', utia'al u chíimpolta'al le meyajo'ob ts'a'an te' Molaya', bix jo'ol póopil ku k'oochtik le meyaj ti' le K'áat chi'o', ti' le jaats t'aan 31, jaatsil I, ti' le A'almaj T'aan ti' K'áat chi'o'.

5.- TI' LE KAAJO'OB YÉETEL MÁASEWAL KAAJO'OB.

U yáax jaats t'aan, jaats ts'íib b) ti' u K'aax T'aan 169 ti' le OIT, ku ya'alike' le máasewáal kaajilo'ob ku k'aj óoltal beyo' "... tuméen ku táalo'ob ti' u ch'i'ibalilo'ob le yano'ob ka'ach way Nojlu'ume' wa ti' junp'éel petén utia'al le nojlu'um ti' u k'iinil Baksajil wa ka káaj u k'uchul le máako'ob ti' le mejen kaajo'ob bey ka ts'a'ab u xuul le péetlu'umilo'ob te kaajakbalobi', je bix yaanik u a'almajan t'aano'ob yéetel tak bejla'e' ts'aka'an ti'ob u mola'ayilo'ob táankaaj, náajalil, meyajtsilil yéetel almejenil, wa junjaats ti' le je'elo'obo' ", la'atene' junp'éel máasewáal kaaj ku meenta'an tuméen ya'ab múuch'kaajo'ob ku yaantalo'ob ti' junp'éel úuchben lu'umil, junp'éel t'aan ,yéetel junp'éel k'ajlay, je'ebix u kaajil maya, le zapoteco wa le Rarámuri.

⁷ Las “acciones afirmativas indígenas” en criterio de la Sala Superior del Tribunal Electoral del Poder Judicial de la Federación en la tesis de jurisprudencia XXIV/2018, tienen un grado de permisibilidad justificada de trato diferenciado que permite que integrantes de grupos en situación de vulnerabilidad o culturalmente diversos, gocen de las mismas oportunidades que el resto de la población. En ese sentido, las acciones afirmativas indígenas en el ámbito político-electoral permiten a estos grupos tener la oportunidad de acceder a cargos de elección popular, sin que ello implique una discriminación en contra de la mayoría. Al ser medidas que determinan el resultado de un proceso electoral, las medidas afirmativas indígenas garantizan la participación de integrantes de comunidades indígenas a cargos de elección popular, lo que implica generar un escenario de igualdad entre grupos indígenas y el resto de la población. Consecuentemente, a través de estas acciones se busca aumentar la representación indígena.

⁸ En adelante, el Protocolo.

Yéetel le ba'ala', le Noj A'almajt'aana ku ya'alik, ti' u 2 jaats t'aan. "Le Nojlu'uma' (La Nación) meenta'an tumen ya'ab jejeláas meyajtsilo'ob, ku ch'a'amuk'tikubáaj ti' u máasewáal múuch'kaajo'ob, le ku taalo'ob ti' u ch'i'ibalilo'ob le yano'ob ka'ach way Nojlu'ume' tak ka jkájaj u jelbesa'al bix u kaajtalo'ob, yéetel tak bejla'e' ts'aka'an ti'ob u mola'ayilo'ob táankaaj, náajalil, meyajtsilil yéetel almejenil, wa junjaats ti' le je'elo'obo' "

Bey túuno', yo'olal le mejen kaajo'ob , u 2 jatsts'íibil le Noj A'almajt'aana' Nojlu'um, ku ya'alike' leti'e' U kaajilo'ob junp'éeel máasewáal múuch'kaaje' "...ku meentiko'ob junp'éeelili' múuch' kaajtalil, múuch' náajalil yéetel múuch' meyajtsilil, jets'ekbalob'ob ti' junp'éeel lu'umil yéetel ku chíimpoltiko'ob u jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'obe"

Yéetel le ba'ax ts'o'k u ya'alal, u A'almaj t'aanil ti' u Páajtalo'ob, Meyajtsilil yéetel u Nu'ukbesilo'ob Máasewáalo'ob ti' u Péetlu'umil Quintana Roo, ku ya'alike' , u U kaajilo'ob junp'éeel máasewáal múuch'kaaje "múuch'máako'ob tu'ux yaan láak'tsilo'ob máasewáalo'ob u nuupmuba'ob ichilo'ob, ku yaantalo'ob ichil junp'éeel wa ya'abil múuch' máasewáal kaajilo'ob, jets'ekbalob'ob ti' jump'éeel lu'umil yéetel nu'ukbesilo'ob u kaajalo'ob je'ebix u múuch' meyajtsililo'ob u kaajo'ob, yéetel wa mina'an k'exel yéetel le súukilo'ob ku táal uláak' múuch'meyajtsilil".

Je'e bix u yila'al, le mejen kaajo'ob junp'éeel mejen múuch' kaajtalil, kex wa kúuchkabalilo'ob wa ma', u nuupsuba'ob u múuch'o'ob máaseewáañ kaajo'ob, yéetele', juntúul máak u beytal u jets'tuukulil ku táal ti' junp'éeel máasewáal kaaj yéetel xan ku méentik junp'éeel múuch'kaajtalil, tu'ux súuk u kuxtalo'ob.

Ti' le a'almajt'aana', jach k'abeet u ts'a'abal ojelbi' u jets'tuukulil, u ka'ap'éeel jatsts'íibil ti' le Noj A'almajt'aana' Nojlu'um, ku jach ya'alike' "U jets'tuukulil ti' u máasewáal ch'i'ibale', leti' u jach chuuntuukulil uti'al ka jets' óolta'ak ti' máaxo'ob kun béeytal u jets'meyajta'al u belbest'aanilo'ob máasewáal múuch'kaajo'ob", yo'olal le yéeybal u no'oxt kúulpacht'aano'ob tu ts'a'aj u jets'il le méektampáajtalilo'12/2013, tu'ux ku ya'alal máasewáal wa ku k'ajóoltikubaj, " La'atene', wa juntúul máak w múuch'máako'ob ku ya'aliko'obe' yéetel ku k'aj óoltikuba'ob máasewáalo'ob, chéen yéetelo'ob yaan u k'aj óolta'al yaan junp'éeel ba'al nuupsik yéetel le meyajtsilil, k'ajlayil, almejen, u t'aanilo'ob wa uláak' ba'al yéeyel u kaajil , yéetel túune' ku jala'achob'ob yéetel u belbest'aano'obo. La'atene' , u k'aj óotikubaj u jach chuuntuukulil ku k'aj óoltik u máasewáal ch'i'ibal ti' le máasewáal múuch'kaajo'ob yéetel beyo' ku yaantal u páajtalil tuméen u síijnáalil ku táasik", yéetel le k'áatchi't'aanil yaan u chintaj le chuuntuukulil yéetel jaytúul kaajnáalo'ob yaan , je'ebix yaanikil ti' le tsool 1 ti' le ju'una', k'abeet u na'atal yo'olal máasewáal kaajo'ob ti le múuch' máako'ob ku k'ajóoltikuba'ob máasewáalo'ob, kex wa ku t'aanko'ob wa ma' junp'éeel máasewáal t'aan , wa kaaja'ano'ob ti' junp'éeel máasewáal kaaj , yéet u na'atanile' le k'áatchi't'aan yaan u beeta'al ti' le mejen kaajo'ob tu'ux yaan máasewáal kaajo'ob ti ' u Péetlu'uma'.

Ichil le le ju'una' yaan u na'atal yo'olal máasewáal kaajo'ob, le máaxo'ob síijnáalo'ob yáax u k'uuchulo'ob le kastlan máako'o yéetel tuméen ti leti'ob p'aata'an u meyajtsilil úuchben máako'ob le kuxlajo'ob ti' le noj lu'umil México , ku kanáantiko'ob tuláakal wa yaan ba'al ti' u molayilo'ob ku e'esik máaxo'ob yéetel meentik jela'ano'ob yéetel uláak'o'ob máako'ob; ku yaantalo'ob ti' úuchbeen lu'umilo'ob ; ku táalo'ob tu síijnáalil kaajnáalo'ob; yéetel ku kanáantiko'ob u na'atsil t'aan yéetel

meyajtsilo'ob je'ebix le okol k'uj, u ch'a'at'antiko'ob bix kun u nu'ukbesilo'ob u kaajalo'ob, nook'o'ob, le ba'ax súuka'anti'ob , yéetel uláak' ba'alo'ob.

Yéetel leba'al ts'o'ok u ya'alal, yaan u na'ata'al yo'olal máasewáal múuch'kaajo'ob méen máako'ob máasewáalo'ob ku k'aj óoltiko'ob ku táalo'ob síijnáalo'ob ti' junp'éel máasewáal kaaj, kex wa kaaja'ano'ob wa ma' ti junp'éel kúuchkabali', ichil u Péetelu'umi Quintana Roo, le máaxo'ob k'aj óoltano'ob máako'ob kun beybil k'áatchi't'aano'ob.

6.- LE TOJ BE'ENIL TI' K'ÁATCHI'OB, YÁAX K'ÁATA'AL, JÁALK'ABIL TUUKUL, TSOOLA'AN, KU CHÍIMPOLTIKO'OB U JALA'ACHILO'OB JE'EL BIX SUUKA'AN TI'OBÉ' YÉETEL UTSIL TUUKUL TI' LE MEJEN KAAJO'OB YÉETEL MÁASEWÁAL KAAJO'OB

U páajtalo'ob u mejen kaajilo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob junp'éel múuch' páajtalilo'ob yaan tuméen kaajakbalo'ob ti' junp'éel péetlu'umil jela'an le ku k'aj óolta'alti'ob páajtalilo'ob k'ana'antak, je'ebix u páajtalil u jáalk'abil jets'il tuukul yéetel ka jáalk'ab tuukulnako'obe', chíimpolta'an ti' u 2 jatsts'íibil ti' le Noj A'almajt'aana' Nojlu'uma'.

Beyo', u Ts'a'abal k'aj óoltbil tuukulo'ob le Múuch táanxel Nojlu'umo'ob yo'ola u páajtal máasewáal kaajo'ob ti' u 18 jatsts'íibil ku ya'alike' ti' u 18 jatsts'íibil ku ya'alike'“ Le máasewáal kaajo'ob yaanti'ob u páajtalil u táakpajalo'ob ti' u ch'a'abal u t'aanil yo'olal u páajtalo'ob, yéetel le máako'ob yéeyano'ob tu táan kaaj je'e bix u beelankilmeyajo'obo bey u kanáanto'ob yéetel ku jóoso'ob táanil u molayo'ob ti' u k'aamko'ob u ch'a'at'aano'ob”.

Lela' ku táasik e', u xuulil NoKúuchil Interamericana ti' u Páajtalo'ob Wíiniko'ob tu ya'alal ba'ax k'abeet u beeta'al ti' le “Ba'al úucha'an tu máasewáal kaaj Kichwa de Sarayaku vs. Ecuador”, tu k'aj óoltaj:

Ti' uláak' u k'iinil, ti' le ba'alo'ob yo'olal mejen kaajo'ob wa máasewáal kaajo'ob yéetel mejen kaajtalo'ob le kúuchil p'is óolal tu ts'a'abal ojlebi' le meent k'aas ti' le múuch'kaaje' wa le káajnáalo'ob mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob wa chan kaajtalo'ob. Ba'ale' le belbest'aano'obo' táanxel nojlu'umo'ob yo'olal le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob wa chan kaajtalo'ob ku chíimpoltiko'ob páajtalil ti' le mejen kaajo'ob je'ebix múuch máako'ob ti' Páajtal Táaxel Nojlu'umo'ob , ma' chéen ti' u káajnáalo'ob. Tuméen le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob wa chan kaajtalo'ob yo'olal bix u kuxtalo'ob yéetel u jets'tuukulil ku jets'meyajtiko'ob wa jayp'éel páajtalo'ob chíimpota'an méen le múuch'tambalil takti' tuláakal múuch'il, u Xuul Noj Kúuchilil ku ya'alike' le páajtalo'ob chíimpolta'ano'ob a'ala'ano'ob ti' u ts'okt'aan P'is óolal k'abeet u na'atal ichil múuch' kaajo'ob.

Le k'áatchi't'aanil ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, u kúuchil meyaj México u Nojchil jo'olpóopo'ob tu táan le Múuch táanxel Nojlu'umo'ob ti'al u Páajtalo'ob Wíiniko'ob (Comisionado de las Naciones Unidas para los Derechos Humanos) (2011), ku chíimpoltik u páajtalil le k'áatchi't'aanil yaan ka'ap'éel u nojchil meyajta'al “ junp'éel páajtalil múuch' wíinik ti' le máasewáal

kaajilo'ob , je'ebix u páajtalil ka jáalk'ab tuukulnako'ob, yéetel xane' junp'éel núukulil tí'al u kanáantiko'ob u beeta'al ya'abil múuch' páajtalo'ob chíimpolta'an táanxel nojlu'umo'ob yéetel nojlu'um", ku chíimpoltal beyo' u páajtalil le k'áatchi't'aanil junp'éel múuch' páajtalil.

Le k'áatchi't'aanil tí' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob junp'éel páajtalil yéetel junp'éel nojoch kanáanil ichil táanxel nojlu'umo'ob yéetel nojlu'um, lela' ts'a'an tí' jejeláas núukulo'ob ku ye'esiko'ob u k'abeetil u beeta'al le k'áatchi't'aanil tí' le máasewáal kaajo'ob le kéen u jala'achilo'ob péetlu'umilo'ob u beeto'ob ba'alo'ob tí' le máasewáal kaajo'ob.

La'aten túune', u páajtalil tí' le k'áatchi't'aanil máasewal junp'éel múuch' páajtalil ku táakpajal le jáalk'ab tuukulnako'ob yéetel keetil, la'atene' ku beeta'al yéetel junp'éel múuch' páajtalo'ob ku kanáantano'ob yéetel jejeláas núukulo'ob nojlu'umo'ob wa táanxel múuch'nojlu'umo'ob; beyo' u páajtalil le k'áatchi' t'aanil k'abeet u beeta'al u táakpajlo'ob le múuch'mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob yéetel muuk'anil le kéen ch'a'abak t'aanilo'ob yo'olal le ba'alo'ob ku táan óoltiko'ob

U Páajtalil k'áatchi't'aanil k'abeet u táakpajal le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob ichil le meyajo'ob ku meenta'al méen u nuuktakil beetik le meyajo'ob, yo'olal ma' u ch'a'abal u beeta'al ba'alo'ob ma' tu beelil, wa' ma' u yu'ubal u tuukulo'ob, le ba'alo'ob k'abeeti'ob wa le ba'alo'ob ku táan óoltiko'ob.

Bey xan, le k'áatchi't'aanil u beelil u beytal u yaantal yéetel u kanáantal le páajtalo'ob u tí'alo'ob le máasewáal kaajo'ob, tuméen beeta'an je'ebix junp'éel núukul tia'al u kanáantal yéetel u kuxtalo'ob, le ba'ala' u páajtalil u táakpajalil yéetel u ye'esajil almejenil-yéeyil.

Te' túuno', yaan u k'abeetil, tí' le jala'achil yéeybal u beetik le páajtal k'áatchi't'aanil, tí' le máaxo'ob múuch máako'ob yaan tí' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob kaajalbalob'ob tí' u lu'umil QuintanaRoo, tí'al u kanáanta'al u páajtalil tí' le k'áatchi't'aanil. Je'ebix u yaa'alik le jets'ik le méektampáajtalilo' 37/2015 ts'a'an méen le Noj Kúuchilil u Kúuchilil P'iis Óolal tí' Yéeybale' Nojlu'um, ku ya'alik beya':

U K'ÁATCHI'T'AANIL YÁAX K'ÁATA'ANTI' MÁASEWÁAL KAAJO'OB. K'A'ABET U BEETA'AL TUMÉEN U JALA'ACHILO'OB BEELKUNSIK YÉEYBAL JE'MÁAKALMÁAK A'ALMAJT'AANIL TS'A'AN TUMÉEN LE JO'OPÓOPILO', LE KÉEN U TS'A'OB OJELBIJ BA'ALO'OB K'AASKUNSIK U PÁAJTALO'OB.- Le ku na'atal tí' le 1 yéetel 2 jatsts'íibilo'ob Múulxot'ts'íib B, Almejen Noj A'almajt'aanil U Múuch' Péetlu'umilo'ob México, yéetel le péelil 6 tí' le k'aax t'aanil 169 tí' u Múuch' Molayilo'ob Táanxel Nojlu'umo'ob tí' le Meyajo'ob yo'olal le Máasewáal Kaajo'ob yéetel kaajtalo'ob tí' Noj lu'umilo'ob Jáalk'abo'ob nojlu'umo'ob, ku jach k'áata tí'ob le Nojlu'umo'ob, le péetlu'umilo'ob yéetel Méek'tan kaajilo'ob uti'al u chúunsa'al keetil ba'alo'ob tí' le máasewáal wíiniko'ob yéetel u luk'sa'al tuláakal péech' óolalile', máasewáalo'ob, yéetel u jóok'ol táanil u múuch'kaajilo'ob yéetel u kaajilo'ob, le je'elo'oba' k'a'abet u múul pattukulta'al yéetel u múul meyajta'al tu yéetelo'ob. U jala'achil beelkunsik le yéeybalo'ob tí' le jo'opóopil, k'abeet u k'áatchi'tik le mejen kaajo'ob , yéetel

TRADUCCIÓN DEL PROTOCOLO DE LA CONSULTA INDÍGENA A LENGUA TSELTÁL

núukulo'ob ts'a'ik u k'aj óolil, yéetel u nu'ukbesajta'al tu táan kaaj , le kéen u tuukulto'ob u ts'a'iko'ob junp'éeel ba'al táasik k'exil ti'ob, uti'al u chiimpolta'al u páajtalil máasewal yéetel u jóok'ol táanil u múuch'kaajilo'ob, ti'al ma' u k'aastal yéetel u tuukul le jaláachilo'ob beelkunaj, tuméen junp'éeel k'áatch't'aanil uti'al u yila'al wa le ba'al ku táakjn óoltiko'ob le máasewáal kaajo'ob ku loobita'al.

7.- U CHUUNT'AANO'OB JETS'A'ANIL LE K'ÁATCHI' SÍIJ ÓOL, YÁAX K'ÁATA'AN YÉETEL TSOOLA'AN.

Yéetel le beelbelt'aanilo'ob uti'al u beeta'al le k'áatchi't'aanilo'ob ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob je'ebix u ya'alik u ju'unilo'ob e'esik bix k'abeet u beeta'al le meyaj yaan ti' le K'aax t'aan, le k'áatchi't'aan junp'éeel páajtalil "u muuk'il" le máasewáal kaajo'ob la'atene' jach k'abeet " u beeta'al le k'áatchi't'aano'ob tu ichili' le molayo'ob tu táan máasewáal kajo'ob yéetel kaajtalo'ob ku ts'o'okole' ka beeta'ak tuláakal ba'alo'ob ku beytal ka kaxta'ak núukilo'ob yéetelo'ob, tuméen u túunichil ts'áajik u muuk'il le tsikbal. Bey xan junp'éeel u núukulil u mu'uk'a'ankuunsa'a u taak'inil kaajo'ob yéetel uti'al u ma'alobkuunsa'al kuxtal yéetel u kanántiko'ob xan u tojbe'enil u lu'umo'ob."

U chuunt'aano'ob jets'a'anil le k'áatchi'síij óol, yáaxil yéetel tsoola'an leti' le je'elo'oba':

- I. Yáax k'áata'an: Le k'áatchi't'aanil k'abeet u beeta'al yáax táanil u beeta'al u tsoolmeyajil u táasik wa ba'al k'aas ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, bey xan je'ebax cha'anil, ketbesal wa k'aj óolil yo'olal le ba'alo'ob ku beeybil, yaan u chiimpolta'al u k'iinilo'ob le bix kun beetbil le k'áatchi't'aan;
- II. Síij óol / Jáalk'abil túukul: Le máako'ob kun k'áatchi'ta'alo'ob k'abeet u ya'alik u yóol jáalk'abil, ma' ts'alpaachta'an, ma' péecha'an u tuukul, ma' sajjakunsa'an wáa a'ala'an ku beet le k'áat chi' t'aan;
- III. Tsoola'an / Ojela'an: Le k'áatchi't'aanil k'abeet u láaj ojeltik u nu'ukbest'aane' yo'olal le ba'al kun meentbil, tu k'iinil, tuláakal le ba'ax k'abeet u yojeltik, tia'al u beytal u na'atik u k'abeetil yéetel ku beet junp'éeel ma'alob cha' t'aanil. U nu'ukbest'aane' k'abeet yaan u ba'al unaj u beeta'alo'ob, u naachtal le meyaj yéetel máax u nuuktakil le ba'al kun meentbil yéetel máax kun beetik; u beelankilmeyajo'obo' tia'al beeta'al; u k'iinil u ts'o'okol u meyaj; u kúuchilo'ob tu'ux kun beybil; le ba'al kéen u táas le meyaj ti' le sijnaal kúuchile', náajalil, u mola'ayilo'ob táankaaj yéetel meyajsililo'ob; u yaantal uláak' ba'al kun meetbil ichi le tuukul meyaj, yéetel uláak' ba'alo'ob k'abeetil. U nu'ukbest'aane' yaan u ts'a'a ojlebi' yéetel u t'aanil na'atbil yéetel máansa'an ich le máasewáal t'aano'ob.
- IV. Utsil tuukul: U k'áat u ya'al tuláakal máak táakpaja'ano'ob k'abeet u meyajjo'ob yéete u jáajil yéetel ustsil tuukul, yaan u ts'áajiko'ob u beelil u yúuchul ma'alob t'aan, tu'ux yan chiimpolal ichtuba'ob yéetel táan óolil, yéetel
- V. Tu beelil: Le k'áatchi't'aanil k'abeet u beeta'al yéetel núukulo'ob yéetel u beelankilmeyajo'obo' yéetel je'ebix suuka'anil u kuxtalo'obo', u t'aano'ob yéetel yéetel bix kun u nu'ukbesilo'ob u kaajalo'ob le mejen kaajo'ob ytel máasewáal kaajo'ob. K'abeet u

chíimpoltiko'ob ti' le mejen kaajo'obo' u jach jáalk'abilo'ob yéetel bix u jala'achta'al yéetel bix u ch'a't'aano'ob.

Yéetel le ba'al ts'o'ok u yáax a'ala'alo', yaan u táakpajkunsá'al le chuunt'aano'ob jets'a'ano'ob:

- VI. Bix kun u nu'ukbesilo'ob le káajnáalo'ob: K'abeet u chíimpolta'ale' le bix jun meentbil le k'áatch't'aan ku k'aj óoltik yéetel ku chíimpoltik bix u múuch'muba'ob le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, le ku ts'áajik jetsik u mola'ayilo'ob táankaaj, náajalil, meyajtsilil, almejenil yéetel a'almaj t'aanilo'ob nu'ukbesik yéetel u nu'ukbesajilu kuxtal kaaj, bey péetlu'umilo'ob suuka'anil mina'an keetil;
- VII. K'abeetil u tsool: le jala'achil k'abeet u chíimpoltik u chíikbesajilo'ob u jóok'bal ti' le k'áatchi't'aan, le belbest'aano'obo' yaan u p'elkunaj, tsoolol wa xane' ma' u beeta'al, wa ka tuukla'ak le jejeláasilo'ob páajtalil wa le ba'al u táan óolmo'ob le táakpajano'ob.
- VIII. K'abeetil u ch'a'abal t'aanil tuukulta'ano'ob: U jala'achil beetik le meyaj' k'abeet u ch'a'ik u t'aanil u tuukulmaj yéetel ba'alo'ob áantik ku ya'alik yaan kuxtalil yéetel u ch'a'ajo'olil ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, ka chíimpolta'ak u páajtalilo'ob k'abeetil;
- IX. Keetil ti' toj be'enil: Ti' bix kun beetbil le k'áatchi't'aanil yaan u ts'a'abal u beytalil ka táakpajak le xko'olelo'ob yéetel máako'ob ka beeta'ak yéetel keetil, uti'al u kanáanta'al u páajtalil;
- X. Báak'meyajtsililo'ob: U k'áat u yaa'ale' yaan u yu'ubal le jejeláasil na'atil, tuukulo'ob wa u táan óolo'ob ku táakpajlo'ob le kéen u beeta'al le k'áatchi't'aan, uti'al u yaantal u beytalil k'abeet ka meeta'al le tuukul meyaj'ob wa a'almaj t'aano'ob yéetel t'aanilo'ob meyajtsilil wa jejeláas táan óolo'ob, ka Páay óoltako'ob yéetel ku beet utsil ti' le máasewáalo'ob;
- XI. Jáalk'ab tuukulnako'obe': U chuunt'aano'ob jets'a'anil yéetele' le mejen kaajo'ob yéetel le máasewáal kaajo'ob, u beytal u yaantalt'ob páajtalil jáalk'abil ch'a' tuukulil bix u almejen yéetel u jóok'ol táanil u náajalil, u táakmuk'tiko'ob u jóok'ol táanil kaajo'ob yéetel u meyajtsilil;
- XII. Táakpajalil: Ku áantik u páajtalil le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob ka táakpajko'ob le kaaj ti' u ch'a'abal u t'aanil le ba'alo'ob ku táan óoltiko'ob, bix kun u nu'ukbesilo'ob u kaajalo'ob, bey u molayilo'ob yéeyan táan kaaj yéetel ku ch'a'iko'ob u t'aanil.
- XIII. Sáasmeyajil: K'abeet u na'atal je'ebix u yaayanil u ts'a'abal ojelbi' ichil kaaj yéetel ka beyak u k'áata'al u nu'ukbest'aane' yo'olal bix kun beetbil le k'áatchi't'aan yéetel u chíikbesajilo'ob u jóok'bal;
- XIV. Chuunt'aano'ob jets'a'an ichil kaaj: chíikbesajilo'ob u jóok'bal k'áatch't'aan k'abeet u jóok'ol ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob uti'al u yiliko'ob le ba'alo'ob k'abeetil ti' le kaaj;
- XV. Chuunt'aano'ob jets'a'an keetil: K'abeet u yáantik yéetel keetil tuláakal xko'olelo'ob yéetel xíibo'ob ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, yéetel ma' péech óol yéetel ma' u yaantal jejeláasil;
- XVI. Chuunt'aano'ob jets'a'an Toj jal óol: K'abeet u táanilkuunsa'al ba'alo'ob k'abeetil, uti'al ka beyak le tsikbal yéetel ketbesaj tia'al ma' u yaantal loobil wa nu'ukbesajil ichil le kaaj, yéetel

XVII. Chuunt'aano'ob jets'a'an k'áak'at: Yaan u táan óolta'al tuláakal u páajtalil kaajnáalo'ob uti'al u kaxta'al junp'éel siinan kuxtal ichilo'ob ti'al ma' yéetel u k'áaba' junp'éele' ku beetik k'aas ti' uláak'.

8. TOJ BE'EN MEYAJÓ'OB U BEETBIL U YAAX TÁANIL K'ÁATCHI'T'AAN, JÁALK'ABIL TUUKUL, TSOOLA'AN, KU CHÍIMPOLTIKO'OB U JALA'ACHILO'OB JE'EL BIX SUUKA'AN TI'OB U KUXTALO'OB YÉETEL USTIL TUUKUL TI' LE KAAJO'OB YÉETEL MÁASEWÁAL KAAJO'OB.

8.1. Máako'ob táakpaja'ano'ob ti' le k'áatchi't'aano'.

U A'almaj t'aan ti' k'áatchi't'aano' ku ya'alike' le máako'ob yaan u táakpajalo'ob ti' le k'áatchi't'aano' leti'e':

I. Le kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob ti' u Péetlu'umil Quintana Roo;

II. U jo'ol póopilo'ob wáa u Molayo'ob k'oochtik le meyajo';

III. Molay ku áantaj te' meyaja';

IV. U Táan óolal molay, yéetel

V. U Molay ch'a'ajo'oltajil yéetel p'iisjaajkúunta'al le meyajo'.

Beyxan, ku ya'alike' yaan kúuchilo'ob áantajil kéen beeta'ak le k'áatchi't'aano'ob, le ku ya'ala'al te'ela':

I. Le Múuch' k'aj óolo'ob jejeláas molayilo'ob jala'achil;

II. Múuch' Meyaj Aj Tsool xikin;

III. J Suut t'aano'ob yéetel J Suut ts'íibo'ob ti' uláak' t'aan, bey

IV. Máako'ob chéen ilajo'ob.

Uti'al u beeta'al le k'áatchi't'aan máasewáal ku beelankil le belbest'aano' ku táakpajkunsá'al le máako'ob:

a. Máako'ob kun k'áatchi't'aantalo'ob:

Kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob ti' u kúuchilo'ob u cha'aik t'aan wáa yéetel u jala'achilo'ob wáa molayilo'ob ts'a'ano'ob táan kaaj, je'ebix yaanik u nu'ukbesaj a'almajt'aano'ob, je'ebix u ya'alik u jaats t'aan 27 ti' le A'almajt'aan ti' k'áatchi' yéetel, ti' u Péetlu'umil Quintana Roo; k'abeet u yila'al mantats' u táakpajal ma'alobil yéetel ka yaanak keetil xko'olelo'ob ti' le k'áatchi't'aan.

U máasewáalo'ob jala'achilo'ob, nuuktakil yéeyano'ob bix suuka'anti'obe' wáa méen kaaj ku ye'esko'obe' ts'a'ano'ob yéetel a'almajt'aano'ob je'ebix u múuch' beelbest'aano'ob.

b. U jo'ol póopilo'ob wáa u Molayo'ob k'oochtik le meyajo':

U Molayil Yéeybal way Quintana Roo, je'ebix u kúuchil kun beetik le meyajó' k'abeet u bisik u nu'ukbesajil ti' le k'áatchi't'aan, yaax táanil k'áatchi't'aan, jáalk'abil tuukul, tsoola'an, ku chíimpoltiko'ob U jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'ob u kuxtalo'ob yéetel ustil tuukul ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo', yéetel tojbe'enmeyajo'ob uti'al u táan óolta'al máaxo'obo yéetel u ts'íibtikuba'obo' ti' le kuch óolalo'ob yéebal kaaj ti' u Péetlu'umil Quintana Roo.

c. Molay ku áantaj te' meyajó'

Le INMAYA, yaan ichil le meyaj k'abeet u beetik ti'áan le k'áatchi't'aan ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, yéetel le jala'achilo'ob kaajo'ob, jaytéen U Nojpáajtalil Jala'achil, u Nojpáajtalil A'almajt'aanil, u Nojpáajtalil P'is Óolal yéetel u jo'opóopilo'on Méek'tan kaajilo'ob, u táakmuk'tiko'ob k'exo'ob ti' le a'almajt'aano'ob yéetel ba'alo'ob ti' tsolmeyajilo'ob, le ku ya'alak ti' u jaatsil VI, ti' u jaats t'aano'ob 59-B yéetel 59-C, ti' le A'almaj t'aan ti' Toj be'enil, Miatsil yéetel Tsool Meyaj Máasewalo'ob ti' u Péetlu'umil Quintana Roo.

Yéetel le ba'al ts'o'ok u ya'al, u jaats t'aan 32 ti' le A'almajt'aanil k'áatchi', le INMAYA yaan u jetsik bix kun beetbil u tsolbeelankil uti'al u beeta'al le k'áatchi't'an, beyxan yaan u áantaj yéetel nu'ukbest'aanil a'almajt'aan, tsolxokobil yéetel u nu'ukbest'aanil yo'olal mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob ti' le táakpajano'ob ku k'áatiko'ob.

Bey xane', wáa yaan péek óol wáa ba'al k'áatbile' yo'olal u toj a'almajil le máasewáal jala'achilo'ob, yéeya'ano'ob suuka'anilo'ob wa méen kaaj, u beytal u yaantaj yéetel u xu'ulsa'al talamilo'ob, ba'ale' yéetel u chíimpolil u chuunt'aanilo'ob múuch' belbest'aano'ob yéetel u múuch'il mejen kaaj wa je'e máakalmáak mejen kaaj. Ma' ts'a'abal u k'ajóolto'ob u jejeláasi ba'alo'ob k'aabetil tuméen mina'an tu múuch' belbest'aano'ob

d. Molayil áantajil aj tsool xikin

U Molayil Nojlu'umil Máasewáal Kaajo'ob yaan u táakpajal je'ebix Molayil áantajil aj tsool xikin, je'ebix tuuklanil ti' le jaatsil XXIV, ti' u jaats t'aan 4 ti' u A'almaj t'aanil INPI, le molayil ku tsool xikin yéetel ku yáantaj yo'olal le máasewáal kaajo'ob, ti' le molayilo'ob nojlu'umo'ob, bey ti' le péetlu'imilo'ob, méektan kaajilo'ob yéetel le molayilo'ob yaan ti' le mejen kaajo'ob yéetel múuch'máako'ob yaanti'ob jáalk'abil ku k'áato'ob. Le molayila' yaan u meyaj bey junp'éele Molayil tsool xikin, wa' le jala'achil wa molayil k'aj óol le k'áatchi't'aan yaanti' péek óol yo'olal bix kun beybi le meyaj, beelankilmeyajo'obo' yéetel u tsolbeelankil.

e. U Táan óolal molay.

U Molayil u Páajtalil Wíiniko'ob ti' u Péetu'umil Quintana Roo', u kúuchili' u kanáantik le mejen kaajo'ob yéetel máasewaal kaajo'ob, u ts'a'abal u páajtalil ka beeta'akti'ob k'áatchi't'aan yéetel jáalk'abil tuukul, yáax táanil k'áatchi' wa tsoola'anil yéetel ka múuch'meyajnáako'ob uti'al u xu'ulsa'al talamilo'ob yúuchul le kéen u beeta'al le k'áatchi't'aanil.

f. U Molay ch'a'ajo'oltajil yéetel p'iisjaajkúunta'al le meyajó'.

Le Moyalila' junp'éeel kúuchil uti'al u kanáanta'al le k'aaxt'aano'ob beeta'an ti' le k'áatchi't'aan yéetel ka chiimpolta'ak tu beelil yéetel je'ebix ts'a'anil. Yaan u beytal u k'aj óoltik nu'ukbest'aane' je'ba' k'iine', yéetel t'aan na'atbil, ma' talami' yéetel ku chiimpoltiko'ob le bix suuka'anilkuxtal le kaaj. Yéetel yaan u ya'alal u k'áaba' le kéen ts'o'okok le muultsikbalo' tu ts'o'okoli' le k'áatchi't'aan yéetel k'abeet u táakpajal méen le máax ku beeta'al k'áatch't'aan yéetel le máaxo'ob beet le meyajo', le máaxo'ob kun táakpajal ti' le meyaja' yaan u ch'a'abal u t'aanil ichilo'ob, yo'olal u yaantal keetil.

g. Le Múuch' k'aj óolo'ob jejeláas molayilo'ob jala'achil

Yaan u táakpajalo'ob kúuchilo'ob ku meyajtiko'ob le ba'alo'ob yo'olal k'áatchi't'aan wa u k'aj óolo'ob le meyaja'.

Yéetel túune', le molayilo'ob ku ya'ala'al waá ma' u ya'alo'ob táakpaja'ano'ob, ma' u k'áat u ya'al wáa ma' áantajo'ob yéetel le Múuch' k'aj óolo'ob Jejeláas Molayilo'ob leti'e':

- Le Molay Nojlu'umil ti' Yéeybal (INE).
- Le Molay Nojlu'umil ti' Máasewal T'aano'ob wáa le ku ye'esikubaj yo'olal te' Petlu'uma' (INALI).
- Le Noj molayil ti' u Táan óolta'al le Talamil yo'olal Yéeybalo'ob ti' Quintana Roo (TEQROO).

h. Múuch' Meyaj Aj Tsool xikin.

Le kúuchila' yaan u ts'aik áantaj tsool xikin, nu'ukbest'aan yéetel p'iisiltuuklal bix kun beetbil le k'áatchi't'aano'. Beyxan, u beytal u yáantalo'ob u tsoolo'ob le nu'ukbest'aano'ob, u ts'íibtiko'ob wáa u ts'a'ob u chiikbesajilo'ob le k'áatchi't'aano'ob yéetel u páajtal u múuch'ul méen máako'ob u k'aj óolo'ob tuláakal yo'olal le mejen kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob, le múuch' máako'ob jáalk'abil kaaj, le molayilo'ob xook wa Kaxan tsikbal, u táakpajlo'ob síibal mayajil.

Ku yila'ale' le molayil ku táakpajal u nojchil le Dirección, le kun nu'ukbesik le Jo'ol Múuch'meyajil yéetel óoxtúul wa jo'otúul k'aj óolal máako'ob.

U Direcciono', yaan u beetik junp'éeel tsool k'áaba' le aj k'aj óolalo'ob le mejen kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob, le múuch' máako'ob jáalk'abil kaaj, le molayilo'ob xook wa Kaxan tsikbal, le yaan u k'áatalti'ob, wa táak táakpajalo'ob ti' le jo'ol Múuch'meyajil, u ju'unil xooko'ob yéetel u túuxtiko'ob junp'éeel u ts'íibil tu'ux ku ya'aliko'ob ba'axten tak u yóokol ti' le meyaja'.

Yéetel le ba'al ts'o'ok u ya'ala'alo', le Direcciono' yaan u beetik junp'éeel tsool k'áaba' le óoxtúul wa jo'otúul máako'ob uti'al u táakpajlo'ob ti' u jo'ol Múuch'meyajil yéetel ka ts'a'abak yéeybil méen le Molayil, uti'al ka beyak u múuchul le u jo'ol Múuch'meyajil

U Jo'ol Múuch'meyajil yaan u beetiko'ob le meyajo'obo', je'ebix ts'a'an u beelankilmeyajo'obo':

- U k'aj óolta'al, tuukla'al yo'olal le meyaj kun beybil.
- U k'aj óolta'al u beelankilmeyajo'obo' tia'al u beeta'al le k'áatchi't'aan.
- U ts'a'abal nu'ukbest'aani', tsool xikin yéetel u beelil u jóok'ol táanil le le k'áatchi't'aan, yéetel u núukulil bix kun beybil le meyajo'.

- U k'aj óolta'anil le páayt'aan, bey xan u ju'unilo'ob tu'ux yaan le ba'al kun beybilo' le kun ts'a'abil ti' u k'iinil le k'áatchi't'aan.
- K'a'abet u yaantal ti' le jejeláas meyajil ku beeta'al ti' le k'áatchi't'aan, yéetel ku yaant u tsoolol le nu'ukbest'aan yéetel u p'iis na'ata'al le tuukulmeyajo'ob, tuukulo'ob jejeláas tuukulo'ob yéetel tsoolil le p'iisna'atal, le kun ts'a'bil ojelbi'.
- U beeta'al junp'éeel tsool ts'íib ti' u ts'o'okol le meyajilo'ob k'áatchi'o'.

i. J Suut t'aano'ob yéetel J Suut ts'íibo'ob ti' uláak' t'aan.

Je'ebix u ya'alik le jaats t'aan 48 tu A'almajt'aan k'áatchi't'aan, le J suut t'aano'ob yéetel J suut ts'íibo'ob ti' uláak' t'aano' k'abeet yaan u ju'uno'ob ku ye'esik yaanti' u k'aj óolil t'aan yéetel miatsil, k'a'abet u ts'aabal tuméen junp'éeel kúuchilo'ob tojil yo'olal u páajtal u meyaj yéetel le máak kun k'áatchi'talo'; wáa mina'anti' le ju'uno', u páajtal u suut t'aano'ob bey suut ts'íibo'ob tuméen u k'aj óolil.

K'abeet u ya'alal yaan jmeyjil suut t'aano'ob ti' le wíiniko'ob ku suutiko'ob le t'aan ti' uláak' le kéen u yúuchul t'aan te' jan súutuko', yéetel uláak' kúuchilo'ob, yéetel miatsil bey le jmeyjil ti' suut ts'íibo'obo' ku na'atiko'ob le ba'ax ku ya'alal ti' jump'éeel ts'íibo' ti'al u ts'íibtik ichil uláak' t'aan.

j. Máako'ob chéen ilajo'ob.

Leti' le máako'ob wa molayilo'ob yaanti'ob u ts'áaj tuukul u táakpaj ti' le k'áatchi't'aan. Le molayil yéetel le INMAYA , bey u molayi u k'aj óol, yaan u yéeyik le máaxo'ob yaan u yáantajo'ob ti'al u yilo'ob le k'áat chi't'aan; le kéen u yúuchul le meyajó', k'abeet u yiliko'ob wa le máak ku beetbiliti'ob le k'áatchi't'aan ku beeta' yéetel jáalk'abil, bey xan ti' u ts'o'okol le le k'áat chi', yaan u ya'alal u ts'íibil le ba'ax úuch ti' le máaxo'ob táakpajo'ob.

U Molayil yaan u ts'áajik le páayt'aan tu'ux yaan le ba'alo'ob kun k'áatal yéetel bix k'abeet u beetal ti'al u ts'a'abal le ju'un u táakpajal ti' le meyajó' yéetel le ba'ax yaan u beetik

8.2. U Beelankil meyaj

U Beelankilmeyaj yaan u beet'al méen le Dirección, yéetel u Molayile' k'aj óolo'ob, u Molayil áant meyajil yéetel u Molayil kanáanmeyaj; le Beelankilmeyaja' yaan u k'aamal, yéetel le k'aax t'aan, yáaxil méen u Molayi túuxtilmeyaj ku ts'o'okol u Noj Múuchtambalil u Mola'ayil Yéeybal way Méxicoe'. Le ju'una' yaan u yaantaltí' u beelankilmeyajo'obo' ti'al u nu'ukbesajal le k'áatchi', lela' ti' u tojbe'enmeyajo'ob kun beybil le a'alan ti' le ju'una' le ku yaantal ichile' a'alak wa ma' u ya'alal le jatsabo'oba':

- 1.- E'esajil.
- 2.- Molayilo'ob táakpaja'ano'ob.
3. Máansaj ts'íib.
4. Yáax meyajilo'ob.

4.1. Áantajil yéetel táakpajmeyajil ichil jejeláas molayilo'ob.

4.2. Kuxkinaj óol wa k'ex nu'ukbest'aan.

4.3. U k'aj óolal le mejen kaajo'ob, yéetel le máasewáal kaajo'ob yéetel u jala'achil k'abeet u beetik le k'áatchi't'aan, u Molayile' k'aj óolo'ob, u Molayil áant meyajil yéetek u Molayil kanáanmeyaj.

4.4. Múuch'ilo'ob mejen kaajo'ob ti' petenilo'ob.

4.5. U beeta'al u tsoolil u k'aaba'ob le molayilo'ob yéetel jala'achilo'ob le ts'a'ano'ob táan kaaj kun beybil k'áatchi't'aan.

4.6. U beeta'al u ju'unil yéetel u nu'ukulil meyaj yaan u k'abeeta'al ti' le k'áatchi't'aan (le ba'al kun t'aanbil le k'iino', ts'íibilo'ob múuch'tsikbalob, tsool k'aaba'ob, ju'unil kun ts'a'abil ojelbi' uti'al le tsoolil, u ju'unil u ts'íibta'al le ba'alo'ob kun a'albil yéetel uláak' ba'alo'ob.).

4.7. Ka'ansajil le máako'ob kun táakpajlo'ob ti' le k'áat chi't'aan.

4.8. Láak'intal méen le jejeláas molayilo'ob ti'al u beeta'al u meyajo'ob yéetel u jóosa'al táanil le k'áatchi't'aan.

5. Ba'alo'ob beeta'ano'ob yéetel k'aaxt'aano'ob ch'a'an yáaxilo'ob.

5.1. Tuláakal le ba'alo'ob yo'olal le k'áatchi't'aan

5.2. Ti' le ba'alo'on k'abeetil ti' u beeta'al le k'áatchi't'aan

6. Páayt'aan ti' le k'áatchi't'aan.

7. Páayt'aan ti' le máako'ob chéen ilajo'obo'

8. U nu'ukbesajta'al le Múuch'tsikbalob Petenilo'ob tsoolt'aanil.

9. Jóosa'al táanil u súutukil ch'a'at'aan.

10. Tsool meyaj le Múuch' k'áatchi' t'aanilo'ob.

11. U ch'a' óolta'al le k'aaxt'aano'ob yéetel meyajilo'ob kun beetbilo'.

12. U núukul u k'iinilo'ob u belbest'aanilo'ob le k'áatchi't'aan.

U Beelankilmeyaj ku kanántik le ba'alo'ob ku beetiko'ob le jala'achilo'ob beetik le k'áatchi't'aan, yéetel u tsool meyaj yéetel u Molayile' k'aj óolo'ob, u Molayil áant meyajil yéetek u Molayil kanáanmeyaj ti'al u chímpoltiko'ob u páajtalil le k'áatchi't'aan.

Yo'olal u kaxta'al le mejen kaajo'ob, yéetel le máasewáal kaajo'ob, yaan u beeta'al le meyaj a'alano', tuméen le k'iina', yéetel le nu'ukbest'aan tu ts'a'ab méen le INPI, mina'an junp'éel ju'un tu'ux yaan u k'aaba' le máasewáal kaajo'ob tu nojlu'umil yéetel péetlu'umil, le jach k'abeet ti' u beeta'al le k'áatchi't'aan, chéen yaan junp'éel k'aj óolal tu'ux yaan u tsooli le mejen kaajo'ob tu'ux yaan le máasewáal kaajo'ob, tu'ux ku ya'alale' le mejen kaajalo'ob junp'éel kúuchil tu'ux yaan junp'éel naaj

kaaja'anil, yaan u beeta'al junp'éeel meyaj yéetel le jala'achilo'ob u k'aj óolo'ob le ba'alo'ob yo'olal le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob ku k'áatchi't'aanta'al.

8.3. u múuch'ul u tsoolil u k'aaba' le kúuchilo'ob, le molayilo'ob yéetel le máasewáal jala'achilo'ob , jala'achil yéetel a'almajt'aanil mejen kaaj yéetel nojchil kaaj yéetel le máako'ob ku táakpajlo'ob ti' le yaax k'áatchi't'aan, jáalk'ab tuukulil, tsoola'an ku chiimpoltiko'ob u jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'obe' kuxtalo'ob yéetel utsil tuukul ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob.

Le Direccióno' k'abeet u yaanta'alti' junp'éeel tsoolil u k'aaba' le kúuchilo'ob, le molayilo'ob yéetel le máasewáal jala'achilo'ob, jala'achil yéetel a'almajt'aanil mejen kaaj yéetel nojchil kaaj yéetel le máako'ob ku táakpajlo'ob ti' le yaax k'áatchi't'aan.

Le a'ala'an tsool k'aaba'ob le kúuchilo'obo', le molayilo'ob yéetel le máasewal jala'achilo'ob, jala'achil k'abeet u beeta'al le kéen k'áata'ak le nu'ukbest'aan méen le Molayil ti' INAMAYA, yéetel yaan ichil le ba'alo'ob ku ya'alal yéetel ma'u ya'alal ti' le nu'ukbest'aana':

- a) Chuka'an k'aaba' le máako'ob u jala'achilo'on táan kaaj yéetel le jala'achilo'ob ts'a'ano'ob je'ebix suuka'anil méen kaaj.
- b) Kuuch ts'a'anti'.
- c) Chuka'an k'aaba' le chan kaaj, máasewáal kaajwa molayil.
- d) Chuka'anil u k'aaba' tu'ux ku ya'anta'al .
- e) U xookil telefooniko ti'al k'aj óolbij méen kaaj wáa chéen uti'al.
- f) Wáa yaane', u kúuchil u túuxtik ts'a' t'aanilo'ob ti'al k'aj óolbi' méen kaaj wa chéen uti'al.
- g) Uláak' ba'ali' tu'ux u kaxta'al.

8.4. U k'aj sajil bix kun beetbil le k'áatchi't'aan

Le bix kun beetbil le yaax k'áatchi't'aan, jáalk'ab tuukulil, tsoola'an ku chiimpoltiko'ob u jala'achilo'ob je'el bix suuka'an ti'obe' kuxtalo'ob yéetel utsil tuukul ti' le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob k'abeet u k'aamal kéen beeta'ak junp'éeel núukul kanáanil le nu'ukbest'aana', páayt'aanil, ts'íibilo'ob múuch'tsikbalo'ob, le ba'al kun t'aanbil le k'iino, k'aaxt'aano'ob, ju'unil ts'íibata'an le ba'ax a'alabo'ob tsool k'aaba'ob, oochelo'ob, ju'unil meyaj u'uybil yéetel cha'anbil, ju'unil túuxtano'ob, yéetel tuláakal le ju'uno'ob k'abeetil tia'al e'esik beeta'ab le k'áatchi't'aan, kun beeta'al yéetel kun kanáanbil méen le jala'achil kun beetik le meyaj.

9. U BEELBELT'AANILO'OB YAAX TÁANIL K'ÁATCHI'T'AAN, JÁALK'ABIL TUUKUL, TSOOLA'AN, KU CHÍIMPOLTIKO'OB U JALA'ACHILO'OB JE'EL BIX SUUKA'AN TI'OB U KUXTALO'OB YÉETEL USTIL TUUKUL TI' LE MEJEN KAAJO'OB YÉETEL MÁASEWÁAL KAAJO'OB.

9.1. U tuukul le k'áatch't'aan.

Yaan u k'aamal u jejeláas tuukulo'ob, tuukul meyaj yéetel meyajo'ob u beytal u beeta'al ku ya'alal méen le máako'ob ku k'áatchit'aantalo'ob, yo'olal u chuunt'aano'ob , chuuntuukulil , nu'ukbesajt'aano'ob yéetel le ba'alo'ob yaan ti' le tojbe'enmeyajo'ob ti'al u yaantal páajtalil ti' le táakpajlo'ob yéetel jo'olpóopo'ob tu táan almejen-yéeybal le beeta'an méen le Molayil ti'al u ts'íibkubaj ti' u báaxal yéeybil máasewáalo'ob ti' kuuch yéeyil kaaj ti' u beetalil yéeybal .

9.2. U xu'ulil ts'íibil k'áatch't'aan

Junp'éeel u ba'alil k'áatchit'aan, u utsolmeyajil yéetel a'amajt'aanil u k'áaba'obe' tojbe'enmeyajo'ob Jeetsa'an ch'a'an u beet'al yéetel kun beetbil méen le molayi ti'al le máasewáal u ts'íibkuba'ob ka yéeyako'obti' junp'éeel kuuch yéeyil kaaj yéetel le bix un bisbil le yéeyo', le ku ya'alal yéetel ma' u ts'a'a ojlebi' ichi le ba'ala':

1. Jala'achil ts'a'an tuméen le kaajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob ti' le méektan kaajilo'ob yéetel Múuch' Molayil Kaaj.
2. U Chuunt'aano'ob uti'al u keetil xiib yéetel ko'olel tia'al u chíimpolta'al u páajtalo'ob almejeno'ob – yéeytáambal ti' le máasewáal ko'olelo'ob ti' u Péetlu'umil Quintana Roo.
3. Máaxo'ob taak u báaxalo'ob jáalk'abil.
4. K'ajóoltikubaj máasewáal táan kaaj.
5. Le ba'alo'ob ti'al beytal le meyaj yéetel u tojbe'enmeyajo'ob k'a'ana'an ti'al u táakpajlo'ob ti' le almejen le mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob ti' Quintana Roo.

9.3. U Súutukil le k'áatchi't'aan.

9.3.1 Ba'alo'ob beeta'ano'ob yéetel k'aaxt'aano'ob ch'a'an yáaxilo'ob.

Ti' le súutuki', ku ch'a'abal le k'aax t'aano'ob ti'al u beeta'al le ba'alo'ob ku beybi ti' le k'áatchi't'aan, yaan u yila'al wa tu beel yéeteel u ts'íibta'al le beelbeest'aan tuméen le máako'ob kun beybil k'áatchi't'aan, le máaxo'ob u páajtal u k'áatiko'ob ka k'exek wa utskinsa'ak le ju'una', u jala'achul beetik le meyaj, u Molayil k'aj óolo'ob, áant meyajil yéetel kanáanmeyaj.

Le béelbest'aanilo'ob yaan ichil le belbest'aanilo'ob yéetel kun beybil le k'áatchi't'aan, yéetel bix u ya'alik u 62 jaats t'aan u A'almajt'aanil k'áatchi't'aan k'abeet u suuta'al t'aanil wáa suuta'al ts'íibil ich máasewal t'aano'ob yéetel yaan u ts'áabal ojlelbij ti' le kúuchilo'ob u'uya'an méen kaaj.

9.3.2. Páayt'aanil bix kun beetbi le k'áatchi't'aan.

Yéetel le bix a'alnil ti' le beelbest'aanil meyaj, le k'aaxt'aano'ob yaano'ob ti' le yáax meyajilo'ob yéetel u'uy t'aanil u a'almajt'aanil k'abeetil, le Dirección yaan u beetik u Páayt'aanil ti' bix kun beybil

le k'áatchi't'aan⁹, yéetel u Molayile' k'aj óolo'ob, u Molayil áant meyajil yéetel u Molayil kanáanmeyaj, le kun k'aamik yáaxil u kúuchil u Jo'ol Múuch' túuxtbilmeyajo'obo yéetel tu ka'ap'éeel téen méen u Noj Múuchtambalil u Mola'ayil Yéeybal way Méxicoe' le kun ya'alik le ba'alo'ob yéetel ma' ya'alik tuláak le ba'alo'ob k'abeet kex beyo' u k'aamal wa yaan u yil ichi le meyaj le ba'ao'oba:

- Ch'a' óolil ti' le a'almajt'aano'obo'
- Ba'ax bilal le k'áatchi't'aan
- Máaxo'ob páayt'aantano'ob
- Le ba'alo'ob k'abeet u beeta'al yaan ya'alal:
 - U k'iinil, kúuchil yéetel tsilk'iin uti'al u beeta'al le k'áatchi't'aan, tu súutukilo'ob, tsoolol, ch'a'abal u t'aanil yéetel ka k'áatchi't'a'ak ke jala'achilo'ob.
 - U k'iinil u beeta'al le súutukil ch'a'abal u t'aanil
 - Bix kun jóosa'altáanil u súutukil tsoolol, tsoolol, ch'a'abal u t'aanil yéetel ka k'áatchi't'a'ak ke jala'achilo'ob, bey junp'éeel chan tsikbalil le kun meyajbil ti' le jejeláas súutukilo'ob.
 - Ts'iibtikuba'obo' le máaxo'ob ku táalo'ob, k'abeet u ya'alal u tsiilk'inil u káajal yéetel ts'o'okol.
 - U ts'o'okol u súutuki' tsoolol
 - U ts'o'okol u súutuki' ch'a'abal u t'aanil
 - U ts'o'okol u súutuki' ka k'áatchi't'a'ak ke jala'achilo'ob
 - U bix jóok'ik nu'ukbest'aane' le k'áatchi't'aan
 - Uláak'ba'alo'ob kun ilbil
 - Kúuchi yéetel tsilk'iin u jóosa'al le páayt'aan

U Páayt'aanil k'abeet u ts'a'abal ojelbi' ti':

- Tu kúuchil u ts'a'abal ojelbi'ba'al ti' le Molayil, u Molayile' k'aj óolo'ob, u Molayil áant meyajil yéetel u Molayil kanáanmeyaj, bey xan u máaxo'ob táakpaja'ano'ob ti' le jejeláas meyajilo'ob yéetel tuláakal le kúuchilo'ob yéetel molayilo'ob tu'ux yaan ya'ab máasewáalo'ob, bey le kaajo'ob, je'ebix le delegaciono'ob, le subdelegaciono'ob yéetel le naajil tu'ux ku múuch'tanbal kaaj: kúuchilo'ob kiisbuts kaaj, naajil k'oja'anilo'ob, naajil xooko'ob, k'íiwiko'ob yéetel kúuchil koonolo'ob.
- U ju'unil k'uben t'aan yaan ti' le Péetlu'umila'.
- Kúuchil u ts'áaj ojelbil ba'alo'ob ku beetik le Molayil yéetel uláak' molayilo'ob yéetel múuch' molayilo'ob ku táakpajlo'ob ti' le k'áatchi't'aan.
- Red socialo'ob ti' le Molayo' yéetel uláak' molayilo'ob yéetel múuch' molayilo'ob ku táakpajalo'ob ti' le k'áatchi't'aana'.
- U ts'áabal ojelbil ichil máasewáal kaajo'ob
- Máaben k'uben t'aan yéetel máaben ti' sáasil oochel
- Ju'unilo'ob óoxwáal, ju'unil t'ooxbil, ju'unilo'ob k'aj óolal.

⁹ En adelante, la Convocatoria.

- Ju'unil tak'bil

Yo'olal u chíimpolta'ak u chuunt'aano'ob ku ya'alik le k'áatchi't'aan k'abeet u beeta'al yéetel bix suuka'an u meyaj le kaaj, le páayt'aan k'abeet u máansa'al ich maya t'aan yéetel ichil le máasewáal t'aano'ob ya'ab u t'aanal ti' le péetlu'um. Yéetel, le súutukila' tu'ux yaan le ba'alo'ob ku yúuchul yéetel le k'aaxt'aano'ob, yaan u yila'al ba'ax t'aano'ob yaan u máansa'al le núukul yéetel le ju'uno'ob kun beybil ti' u súutukil le k'áatchi't'aan.

Layli' le kéen u jóok'ol le Páayt'aan, yaan u túuxta'al le páay t'aan ti' le molayilo'ob táan kaajo'ob ti'al ka táakpajko'ob ti' le jejeláas súutukilo'ob k'áatchi't'aan, ku ts'a'abal le Páayt'aan ts'o'ok u ya'alal.

9.3.3. Súutukil tsool

Ti' le súutukila', yaan u ts'a'abal ti' le máako'ob yaan u k'áatchi't'aantalo'ob, yéetel chíimpolil, tuláakal le nu'ukbest'aan yo'olal le k'áatchi't'aan yéetel u páajtalil u táakpajal yéetel ts'a'an táan almejen, bey je'ebix le meyaj ts'o'ok u beeta'al. Yaan u ts'a'abal nojoch k'aj óolbi' ti' le nu'ukbest'aan ti' le t'aano'ob ya'ab máaxo'ob t'aaniko'ob, yaan u k'ubul le ba'alo'ob kun ts'a'abil ojeltbil yéetel le múuch'tsikbalo'ob peténo'ob tsool uti'al le k'áatchi't'aan.

Uti'al u beeta'al le bix u ya'alik le beelbest'aan meyaj, ti' le ba'alo'ob ku yúuchul yéetel k'aax t'aano'ob beeta'an táanil yéetel le Páayt'aan, yaan u beeta'al múuch'tsikbalo'ob peténo'ob, yéetel u táakpajlo'ob u jala'achilo'ob wa kúuchilo'ob u táan mejen kaajo'ob. Jala'achilo'ob molayil, u Molayile' k'aj óolo'ob, u u Molayil kanáanmeyaj yéetel Molayil áant meyajil, múuch'máako'ob jáalk'abil molayil, aj-ilajil wáa ix-ilajil, beyxan ka yaanako'ob Suttse'eko'ob yéetel máansaj ts'íibo'ob, le kun páay t'aantalo'ob yéetel junp'éel ju'unil ts'íib.

Ti' le múuch'tsikbal yaan u k'uubul u ju'unilo'ob tsool ti' le máaxo'ob u táan mejen kaajo'ob yéetel máasewáal kaajo'ob, bey xan le máasewáal kaajnáalo'ob ku táakpajlo'ob ti' le múuch'tsikbal tsool yéetel yaan u yilal u k'uuchulo'ob u jo'olpóopil yéeybal.

Ti'al le meyaja', yaan u ya'alal le ba'al yaan ti' le Beelbest'aano'ob, je'ebix u k'aj ólalil yéetel ba'ax ti'al u beeta'al le k'áatchi't'aan. Yaan u ts'a'abal u nu'ukbest'aane k'abeetil, ka páajchajak u na'atal, yéetel ka beyak u ya'aliko'ob le ba'ax ku túukliko'ob yéetel ba'ax ku na'atiko'ob, yo'olal u k'abeeti' u táakpajal u jo'opóopil tu táan Múuch' Mola'ayil péetlu'um yéetel le méek'tankaajilo'ob, yéetel bix u beeyta'al u beeta'al utsil tojbe'enmeyajo'ob, bix yaanikil le meyaj, ba'axi', ba'al unak u beeta'al le tojbe'enmeyajo'ob yéetel bix jóok'ik le meyajo; k'abeet u tsoolol bix le meyaj kun beybil yaan u táasik páajtalilo'ob yéetel xan ka u'uyak u t'aano'ob le máaxo'ob táakpaja'ano'ob ti' le k'aj óolala'.

Jach k'abeet u ts'a'abal nu'ukbest'aan ku na'ata'al, ma' ya'ab u t'aanil, ma' talami' yéetel k'abeet u yaantal chíimpolil ti' le xko'olelo'ob yéetel xíibo'ob ku táakpajlo'ob ti' le múuch'tsikbal tsool, tia'al u beeta'al le súutuki' ch'a'abal t'aan.

Yaan u ts'a'abal u beytali' ti' le le xko'olelo'ob yéetel xíibo'ob ku táakpajlo'ob u núukulil ti'al u beetiko'ob u k'uuchul le ba'al tak u ya'aliko'ob yo'olal le k'áatchi't'aan, yaan u ya'alal u kúuchilil, u k'iinil yéetel u tsilk'inilo'ob ti'al meyaj.

Yéetel le ba'al ts'o'ok u ya'alal, yaan u ts'a'abal ojelbi' u kúuchil k'aj óolal wa le máaxo'obku meyajó'ob ti' le molay yéeybal tu'ux u páajtal u k'áata'alti'ob áantaj tsool xikin, yaan u ya'alal u k'iinil yéetel kúuchilo'ob, yaan xan u ya'alal u números telefónicosi', kúuchil u túuxta'al nu'ukbest'aan molayil yéetel tu'ux yaan u kúuchilo'ob meyaj le molayil.

U ts'o'okol le súutuki' tsoolil le máaxo'ob kun beetbil le k'áatchi't'aan u yojel ba'ax kun yúuchul ti' le k'áatchi't'aan, u k'áat u ya'al yaan u beeytal u ná'atik le nu'ukbest'aan tsoolti', lela' u beeta'al le tojbe'en meyajó'ob.

9.3.4. U súutukil K'exel múuch'tsikbal

Ti' le súutukila' utia'al le mejen kaajo'ob, tu'ux ku beybi le k'ex múuch'tsikbal, ku tuukulta'al, ku ch'a'abal k'aaxt'aano'ob yéetel ku beeta'al meyaj tuukul, le ba'alo'ob ku yila'al wa ku ts'aiko'ob u tuukul je'ex bix u suuka'anil u múuch'tal kaaj yéetel u ch'a'abal tuukult'aan, yéetel le nu'ukbest'aan ts'o'ob u yu'ubik.

U k'iinil uu ts'o'okol le súutuki' yaan u ts'a'abal ti' le páayt'aan, je'ebix u ya'alik u béelbest'aanil meyaj, yéetel le ba'alo'ob kun yúuchul yéetel le k'aax t'aano'ob yáax beeta'ano'ob.

Yéetel túune', le súutukila' yaan beeta'al ti' le k'iino'ob ku ya'alal ti' le páayt'aan yéetel ku tuuklal le jala'achilo'ob wa molayilo'ob tu táan mejen kaajo'ob, u beytal u k'áatik u k'uchul u jala'achil le meyaj chéen uti'al u yilal u meyajilo'ob le ba'al kun yúuchul.

9.3.5. U súutukil u beeta'al k'áatchita'al

Ti' le súutukila', yaan u beeta'al junp'éel k'ex múuch'tsikbal, tu'ux u jala'achil yaan u beetik u yaantal k'ex tsikbal ku táasaik ba'alo'ob ma'alob yéetele' ya yaanak meyajtuukul, ch'a'atuukulo'ob, ilajilo'ob yéetel k'aax t'aano'ob beeta'ab ti' le máasewáal kaajo'ob, uti'al u yaantal u t'aanil yéetel ka beeta'ak k'aax t'aano'ob.

Yaan u yaantal u k'uchul u jala'achil yéetel u Molayile' k'aj óolo'ob, u Molayil áant meyajil yéetek u Molayil kanáanmeyaj, ti' le molayilo'ob yéetel kúuchilo'ob táakpajano'ob yéetel le máako'ob ku yilajo'ob le meyaj, bey xan le suttse'eko'ob wa máansaj ts'íibo'ob, uti'al u chiimpolta'al ka úuchuk le meyaj yéetel tsiikbenil le a'almajt'aano'ob yéetel u páajtalil wíiniko'ob le máaxo'ob ku táalo'ob tu táan máasewáal kaajo'ob wa u kaajnáalil máasewáal ti'áano'ob.

Yaan u ts'íibta'al tuláakal le tuukulmeyajo'ob ku ya'alal, uti'al ka beeta'ak u meyajilo'ob méen u molayilo'ob le jala'achilo'ob ts'a'ano'ob, le yaan u xookol yéetel u ts'áabaj ojelbi' ti' le máako'ob táakpaja'anbo'ob ti' le tuukulmeyajo'ob, jejeláas tuukulo'ob, ilajilo'ob le yu k'aamo'ob yéetel múuch't'aanil.

Le kéen tso'ok le súutukila' u jala'achil ku beetik le k'áatchi't'aan ts'o'ok u k'aamik le tuukul meyajó'ob, ilajilo'ob, tuukulo'ob wa tuukul ti'al u yaantal ma'alobil ti' le k'áatchi't'aan.

Yaan u ts'áabak ojelbí' tí' le ix táakpajano'ob a wa aj-táakpaja'an, wa u k'áato'ob u beytal u beeta'al u múuch'il junp'éeel múuch'meyaj kun ilik ka beeta'ak u meyajilo'ob k'aaxt'aanilo'ob tu múuch' tsikbalto'ob, yaan u yéeya'al le ix táakpajano'ob a wa aj-táakpaja'ano'ob tí' le máasewáal kaajo'ob le táakpaja'ano'ob ti le múuch' meyajil.

9.3.6. U Súutukil u ch'a'ajo'oltajil le k'aax t'aano'ob yéetel p'isjaajkúuna'al le meyajó'.

Tí' le súutukila' yaan u beeta'al tuláakal le meyajó'ob yo'olal u beeta'al tu beelil tuláakal le k'aaxt'aano'ob náajaltano'ob méen le táakpaja'ano'ob tí' u meyajil le k'áatchi't'aan.

U molayil yaan u beetik u múuch'il u nu'ukbesajil le k'áatchi't'aan tu tojbe'emeyajo'ob k'a'ana'an beeta'an tí'al u táan óolta'al máaxo'obokun yéeybil yéetel ku ts'íibta'alo'ob le máasewáal taak u báaxalo'ob tí' le Méek'tankaajilo'ob yéetel Múuch' Mola'ayil Péetlu'umil yéetel le k'aax t'aan, kun beeta'al méen le Direcciono'.

Le ba'alo'ob kun beetbil k'abeet u ts'a'aba' ojelbí' tí' le ko'olelo'ob wa xiibo'ob táakpaja'ano'ob tí' le k'áatchi't'aan, kex ma' jóosa'ak le páayt'aanil le meyajá', je'ebix tí' kúuchil u ta'ak'al le ju'uno'ob u ts'áabal ojelbí' ba'alo'ob tí' le Molayil, je'ebix tí' le kúuchilo'ob molayil.

10. KANÁANTA'AL U CHÍIKULILO'OB WÍINIK.

U jala'achil kun beetik le k'áatchi't'aan ku chíimpoltik tuláakal k'iin u beeta'al le ku ya'alal tí' le A'almajt'aanil kanáanta'al u chíikulilo'ob wíinik tu k'ab le máako'ob meyajtiko'ob tí'al u Péetlu'umil Quintana Roo, yo'olal u chíikulilo'ob wíiniko'ob ku ts'a'abal le kéen beeta'ak tsool k'aaba'il, je'ebix u nu'ukbest'aan ts'a'an tí' u k'iinil u beeta'al le múuch'tsikbalto'ob peténo'ob tsool t'aanil yéetel k'ex tsikbal tí' le k'áatchi't'aan.

11. U TÁAK'INIL BO'OL MEYAJIL

U jala'achil beetik meyajil, yéetel le ba'alo'ob k'abeetil tí' u yuúucul le meyaj yéetel táak'inil ts'a'an tí' le k'aax t'aanIEQROO/JG/A-003-2023, leti' kun bo'otik tuláakal le núukulo'ob yaan u bo'ota'al, je'ebix u k'áatik tuláakal le ba'alo'ob kun k'abeeta'al tí' le súutukilo'ob tí' le k'áatchi't'aan, u k'abeetil u ju'unilo'ob u ts'a'abal k'aj óolil yéetel u t'ooxol le Páayt'aan, u ju'uno'ob yéetel u formatosilo'ob k'abeetil uu beeta'al le múuch'tsikbalto'ob k'áatchi't'aan.

Tu jun le molayil wa kúuchil yaan u beetik u bo'olil tí' le xuup yaan u beetik yéetel u aj-meyajo'ob ku áantajo'ob tí' le k'áatchi't'aan.

12. ULÁAK' BA'ALO'OB

12.1. ULÁAK' BA'AL 1.

Pattuukulil le meyajó'ob tí' u jóosa'al táanil tu k'iinil u beetbil le máasewáal k'áatchi't'aan.

CONSULTA INDÍGENA

QUINTANA ROO 2023

U beeta'al u tsool u k'aaba' le molayilo'ob tu táan mejen kaajo'ob yéetel másewáal
 U joronts'iibil u k'aax t'aanil áantajil meyaj
 U beeta'al u ju'unil yéetel u núukuil k'áatchi't'aan
 Ka'ansajil áantajo'ob le k'áatchi't'aan
 U beeta'al yáax múch'tsikbal'o'ob yéetel jala'achilo'ob ts'a'ano'ob méen mejen kaajo'ob wa másewáal kaajo'ob t'íal u ch'a'abal k'aax t'aano'ob t'í' le k'áatchi't'aan.
 U beeta'al le Beelbest'aanil yéetel u beelbesmeyajil kun beelkunsik le k'áatchi't'aan.
 U jóosa'al le páayt'aan

Súutuki' tsoolt'aan
 Yaan u ts'a'abalti'ob le páayt'aantano'ob tuláakal nu'ukbesajil yo'olal le k'áatchi't'aan yéetel u páajta'il másewáal
 U ts'áajbil k'aj óolbi' le páayt'aan.
 U beeta'al múch'tsikbal'o'ob tsoolt'aanil.

Súutuki' ch'a'abal k'aax t'aano'ob
 Le mejen kaajo'ob ku ch'a'iko'ob u k'aax t'aanilo'ob yéetel ku ts'alko'ob u tuukulo'ob, tuukul meyaj'ob yéetel ilajilo'ob je'ebix u belbest'aano'ob

Súutuki' ch'a'abal k'áatchi't'aan
 Ku beeta'al u k'áatchi't'aanil, tu'ux ku ya'alal yéetel ku k'aamal u tuukulo'ob wa le ilajil yo'olal le k'áatchi't'aan.

Ch'a'ajo'oltajil le k'aax t'aano'ob yéetel p'iisjaajkúunta'al
 U ch'a'ajo'oltajil le k'aax t'aano'ob yéetel p'iisjaajkúunta'al tu ch'a'abo'.

Ba'alo'ob úuchulo'ob yéetel k'aax t'aano'ob yáax beeta'an

12.2. ULÁAK' BA'AL 2

U tsoolil u k'iinil meyaj'ob

Wináal	Junio		Julio				Agosto				Septiembre				Octubre	
Meyajil	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2
U túumbenkunsa'al le Beelbest'aano'ob yéetel le beelbesmeyajo'.	█	█														
Ba'alo'ob úuchulo'ob yéetel k'aax t'aano'ob yáax beeta'an	█	█														
U beeta'al u ju'unil yéetel u núukuil k'áatchi't'aan (Áanalte'il ts'iib)	█	█														
U máansa'al ich másewáal t'aan le ju'uno'ob yéetel u'uyt'aano'ob yéetel cha'anil			█	█	█											
U jóosa'al le páayt'aan			█	█	█											
U k'aamalyéetel u jóosa'al le páayt'aan				█												
U ju'unil u ts'áabaj ojelbi' le k'áatchi't'aan ti' le jala'achilo'ob					█											
U súutuki' tsoolt'aan						█	█									
U súutuki' ch'a'abal k'aax t'aano'ob							█	█	█	█	█					
U súutuki' k'áatchi't'aan												█	█	█		
Ch'a'ajo'oltajil le k'aax t'aano'ob yéetel p'iisjaajkúunta'al															█	█

*S1: Semanal 1